

1 De clementia

scribere de clementia, nero caesar, institui, ut quodam modo speculi vice fungerer et te tibi ostenderem perventurum ad voluptatem maximam omnium. quamvis enim recte factorum verus fructus sit fecisse nec ullum virtutum pretium **dignum illis extra ipsas sit, iuvat inspicere et** circumire bonam conscientiam, tum immittere oculos in hanc immensam multitudinem discordem, seditiosam, impotentem, in perniciem alienam suamque pariter exsultaturam, si hoc iugum fregerit, et ita loqui secum: 'egone ex omnibus mortalibus placui electusque sum, qui in terris deorum vice fungerer? ego vitae necisque gentibus arbiter; qualem quisque sortem statumque habeat, in mea manu positum est; quid cuique mortalium fortuna datum velit, meo ore pronuntiat; ex nostro responso laetitiae causas populi urbesque **concipiunt; nulla pars usquam nisi volente** propitioque me floret; haec tot milia gladiatorum, quae pax mea comprimit, ad nutum meum stringentur; quas nationes funditus excidi, quas transportari, quibus libertatem dari, quibus eripi, quos **reges mancipia fieri quorumque capiti** regum circumdari decus oporteat, quae ruant urbes, quae oriantur, mea iuris dictio est. in hac tanta facultate rerum non ira me ad iniqua supplicia compulit, non iuvenilis impetus, non temeritas hominum et contumacia, quae saepe tranquillissimis quoque pectoribus patientiam extorsit, non ipsa ostentandae per terrores potentiae dira, sed frequens magnis imperiis **gloria. conditum, immo constrictum apud me** ferrum est, summa parsimonia etiam vilissimi sanguinis; nemo non, cui alia desunt, hominis nomine apud me gratus est. severitatem abditam, at clementiam in procinctu habeo; sic me custodio, tamquam legibus, quas ex situ ac tenebris in lucem evocavi, rationem redditurus sim. alterius aetate prima motus sum, alterius ultima; alium dignitati donavi, alium humilitati; quotiens nullam inveneram misericordiae causam, mihi peperci. hodie dis immortalibus, si a me rationem repetant, adnumerare genus humanum paratus sum.' potes hoc, **caesar, audacter praedicare: omnia, quae in** fidem tutelamque tuam venerunt, tuta haberi, nihil per te neque vi neque clam adimi rei publicae. rarissimam laudem et nulli adhuc principum concessam concupisti innocentiam. non perdit operam nec bonitas ista tua singularis ingratos aut malignos aestimatores nancta est. refertur **tibi gratia; nemo unus homo uni homini tam** carus umquam fuit, quam tu populo romano, magnum longumque eius bonum. sed ingens tibi onus imposuisti; nemo iam divum augustum nec ti. caesaris **prima tempora loquitur nec, quod te imitari** velit, exemplar extra te quaerit; principatus tuus ad gustum exigitur. difficile hoc **fuisset, si non naturalis tibi ista** bonitas esset, sed ad tempus sumpta. nemo enim potest personam diu ferre, ficta cito in naturam suam recidunt; quibus veritas subest quaeque, ut ita dicam, ex solido enascuntur, tempore ipso in maius meliusque procedunt. magnam adibat aleam populus romanus, cum incertum esset, quo se ista tua nobilis indoles daret; iam vota publica in tuto sunt; nec enim periculum est, ne te subita tui capiat oblivio. facit quidem avidos nimia felicitas, nec tam temperatae cupiditates sunt umquam, ut in eo, quod contigit, desinant; gradus a magnis ad maiora fit, et spes improbissimas complectuntur insperata adsecuti; omnibus tamen nunc civibus tuis et haec confessio **exprimitur esse felices et illa nihil iam his** accedere bonis posse, nisi ut perpetua sint. multa illos cogunt ad hanc confessionem, qua nulla in homine tardior est: securitas alta, adfluens, ius supra omnem iniuriam positum; obversatur oculis laetissima forma rei publicae, cui ad summam libertatem nihil deest nisi pereundi licentia. praecipue tamen aequalis ad maximos imosque pervenit clementiae tuae admiratio; cetera enim bona pro portione fortunae suae quisque sentit aut exspectat maiora minoraque, ex clementia omnes idem sperant; nec est quisquam, cui tam valde innocentia sua

placeat, ut non stare in conspectu clementiam paratam humanis erroribus gaudeat. esse autem aliquos scio, qui clementia pessimum quemque putent sustineri, quoniam nisi post crimen supervacua est et sola haec virtus inter innocentes **cessat. sed primum omnium, sicut medicinae apud aegros** usus, etiam apud sanos honor est, ita clementiam, quamvis poena digni invocent, etiam innocentes colunt. deinde habet haec in persona quoque innocentium locum, quia interim fortuna pro culpa est; nec innocentiae tantum clementia succurrit, sed saepe virtuti, quoniam quidem condicione temporum incidunt quaedam, **quae possint laudata puniri. adice, quod magna pars hominum est, quae** reverti ad innocentiam possit, si poenae remissio fuerit. non tamen volgo ignoscere decet; nam ubi discrimen inter malos bonosque sublatum est, confusio sequitur et viti-
tiorum eruptio; itaque adhibenda moderatio est, quae sanabilia ingenia distinguere a **deploratis sciat. nec promiscuam habere ac** volgarem clementiam oportet nec abscisam; nam tam omnibus ignoscere crudelitas quam nulli. modum tenere debemus; sed quia difficile est temperamentum, quidquid aequo plus futurum est, in partem humaniorem praeponderet. sed haec suo melius loco dicentur. nunc in tres partes omnem hanc materiam dividam. prima erit manumissionis; secunda, quae naturam clementiae habitumque demonstret: nam cum sint vitia quaedam virtutes imitantia, non possunt secerni, nisi signa, quibus dinoscantur, impresseris; tertio loco quaeremus, quomodo ad hanc virtutem perducatur animus, quomodo confirmet eam et usu suam faciat. nullam ex omnibus virtutibus homini magis convenire, cum sit nulla humanior, constet necesse est non solum inter nos, qui hominem sociale animal communi bono genitum videri volumus, sed etiam inter illos, qui hominem voluptati donant, **quorum omnia dicta factaque ad utilitates** suas spectant; nam si quietem petit et otium, hanc virtutem naturae suae nanctus est, quae pacem amat et manus retinet. nullum tamen clementia ex omnibus magis quam regem aut principem decet. ita enim magnae vires decori gloriaeque sunt, si illis salutaris potentia est; nam pestifera vis est valere ad nocendum. illius demum magnitudo stabilis fundataque est, quem omnes tam supra se esse quam pro se sciunt, cuius curam excubare pro salute singulorum atque universorum cottidie experiuntur, **quo procedente non, tamquam malum aliquod aut noxium animal e** cubili prosilierit, diffugiunt, sed tamquam ad clarum ac beneficum sidus certatim advolant. obicere se pro illo mucronibus insidiantium paratissimi et substernere corpora sua, si per stragem illi humanam iter ad salutem struendum sit, somnum eius nocturnis excubiis muniunt, latera obiecti circumfusique defendunt, incurrentibus periculis se opponunt. non est hic sine ratione populis urbibusque consensus sic protegendum amandique reges et se suaque iactandi, quocumque desideravit imperantis salus; nec haec vilitas **sui est aut dementia pro uno capite tot milia excipere ferrum ac multis mortibus unam animam redimere** nonnumquam senis et invalidi. quemadmodum totum corpus animo deservit et, cum hoc tanto maius tantoque speciosius sit, ille in occulto maneat tenuis et in qua sede latitet incertus, tamen manus, pedes, oculi negotium illi gerunt, illum haec cutis munit, illius iussu iacemus aut inquieti discurremus, cum ille imperavit, sive avarus dominus est, mare **lucris causa scrutamur, sive ambitiosus,** iam dudum dextram flammis obiecimur aut voluntarii terram subsiluimus, sic haec immensa multitudo unius animae circumdata illius spiritu regitur, illius ratione flectitur pressura se ac fractura viribus suis, nisi consilio sustineretur. suam itaque incolumitatem amant, cum pro uno homine denas legiones in aciem deducunt, cum in primam frontem procurrunt **et adversa vulneribus pectora ferunt, ne** imperatoris sui signa vertantur. ille est enim vinculum, per quod res publica cohaeret, ille spiritus vitalis, quem haec tot milia trahunt nihil ipsa per se futura nisi onus et praeda, si mens illa imperii subtrahatur. rege incolumi mens **omnibus una; amisso**

rupere fidem. hic casus romanae pacis exitium erit, hic tanti fortunam populi in ruinas aget; tam diu ab isto periculo aberit hic populus, quam diu sciet ferre frenos, quos si quando abruperit vel aliquo casu discussos reponi sibi passus non erit, haec unitas et hic maximi imperii contextus in partes multas dissiliet, **idemque huic urbi finis dominandi erit, qui** parendi fuerit. ideo principes regesque et quocumque alio nomine sunt tutores status publici non est mirum amari ultra privatas etiam necessitudines; nam si sanis hominibus **publica privatis potiora sunt, sequitur, ut** is quoque carior sit, in quem **se res publica convertit. olim enim ita se** induit rei publicae caesar, ut seduci alterum non posset sine utriusque pernicie; nam et illi viribus opus est et huic capite. longius videtur recessisse a proposito oratio mea, at mehercules rem ipsam premit. nam si, quod adhuc colligit, tu animus rei publicae tuae es, illa corpus tuum, vides, ut puto, quam necessaria sit clementia; tibi enim parcis, cum videris alteri parcere. parcendum itaque est etiam improbandis civibus **non aliter quam membris languentibus, et, si** quando misso sanguine opus est, sustinenda est manus, ne ultra, quam necesse sit, incidat. **est ergo, ut dicebam, clementia omnibus** quidem hominibus secundum naturam, maxime tamen decora imperatoribus, quanto plus habet apud illos, quod servet, quantoque in maiore materia apparet. quantulum enim nocet privata crudelitas! principum **saevitia bellum est. cum autem virtutibus inter** se sit concordia nec ulla altera melior aut honestior sit, quaedam tamen quibusdam personis aptior est. decet magnanimitas quemlibet mortalem, etiam illum, infra quem nihil est; quid enim maius aut fortius quam malam fortunam retundere? haec tamen magnanimitas in bona **fortuna laxiorem locum habet meliusque in** tribunali quam in plano conspicitur. clementia, in quamcumque domum pervenerit, eam felicem tranquillamque praestabit, sed in **regia, quo rarior, eo mirabilior. quid** enim est memorabilius quam eum, cuius irae nihil obstat, cuius graviore sententiae ipsi, qui pereunt, adsentiuntur, quem nemo interpellaturus est, immo, si vehementius excanduit, ne deprecaturus est quidem, ipsum sibi manum inicere et potestate **sua in melius placidiusque uti hoc ipsum** cogitantem: 'occidere contra legem nemo non potest, servare nemo praeter me'? magnam fortunam magnus animus decet, qui, nisi se ad illam extulit et altior stetit, illam quoque infra ad terram **deducit; magni autem animi proprium est placidum esse** tranquillumque et iniurias atque offensiones superne despiciere. muliebre est furere in ira, ferarum vero nec generosarum quidem praemordere et urguere proiectos. elephanti leonesque transeunt, quae impulerunt; ignobilis bestiae pertinacia est. non decet regem saeva nec inexorabilis ira, non multum enim supra eum eminet, cui se irascendo exaequat; at si dat vitam, si dat dignitatem periclitantibus et meritis amittere, facit, quod nulli nisi rerum potenti licet; vita enim etiam superiori eripitur, numquam nisi inferiori datur. servare proprium est excellentis fortunae, quae numquam magis suspici debet, quam cum illi contigit idem posse quod dis, quorum beneficio in lucem edimur tam boni quam mali. deorum itaque sibi animum adserens princeps alios ex civibus suis, quia utiles bonique sunt, libens videat, alios in numerum relinquat; quosdam esse gaudeat, quosdam patiat. cogitato, in hac civitate, **in qua turba per latissima itinera sine** intermissione defluens eliditur, quotiens aliquid obstitit, quod cursum eius velut torrentis rapidi moraretur, in qua tribus eodem tempore theatri caveae postulatur, in qua consumitur quicquid terris omnibus aratur, quanta solitudo ac vastitas futura sit, si nihil relinquitur, nisi quod iudex severus absolverit. quotus quisque ex **quaesitoribus est, qui non ex ipsa ea lege teneatur, qua** quaerit? quotus quisque accusator vacat culpa? et nescio, an nemo ad dandam veniam difficilior sit, quam qui illam petere saepius meruit. peccavimus omnes, alii gravia, alii leviora, alii ex destinato, alii forte impulsivi aut aliena nequitia ablati; alii in bonis

consiliis parum fortiter stetimus et innocentiam inviti ac retinentes perdidimus; nec deliquimus tantum, sed usque **ad extremum aevi delinquemus. etiam si quis** tam bene iam purgavit animum, ut nihil obturbare eum amplius possit ac fallere, ad innocentiam tamen peccando pervenit. quoniam deorum feci mentionem, **optime hoc exemplum principi constituam, ad quod** formetur, ut se talem esse civibus, quales sibi deos velit. expedit ergo habere inexorabilia peccatis atque erroribus numina, expedit usque ad ultimam infesta perniciem? et quis regum erit tutus, cuius non membra haruspices colligant? quod si di placabiles et aequi delicta potentium non statim fulminibus persequuntur, quanto aequius est hominem hominibus praepositum miti animo exercere imperium et cogitare, uter mundi status gratior oculis pulchriorque sit, sereno et puro die, an cum fragoribus crebris omnia quatiuntur et ignes hinc atque illinc micant! atqui non alia facies est quieti moratique imperii quam sereni caeli et nitentis. crudele regnum turbidum tenebrisque obscurum est, inter trementes et ad repentinum sonitum expavescentes ne eo quidem, **qui omnia perturbat, inconcusso. facilius** privatis ignoscitur pertinaciter se vindicantibus; possunt enim laedi, dolorque eorum ab iniuria venit; timent praeterea contemptum, et non rettulisse laedentibus gratiam infirmitas videtur, non clementia; at cui ultio in facili est, is omissa ea certam laudem mansuetudinis consequitur. humili loco positus exercere manum, litigare, in rixam procurrere ac morem irae suae gerere liberius est; leves inter paria ictus sunt; regi vociferatio quoque verborumque intemperantia non ex maiestate est. grave putas eripi loquendi arbitrium regibus, quod humillimi habent. **'ista' inquis 'servitus est, non imperium.'** **quid?** tu non experiris istud nobis esse, tibi servitutem? alia condicio est eorum, qui in turba, quam non excedunt, latent, quorum et virtutes, ut appareant, diu luctantur et vitia tenebras habent; vestra facta dictaque rumor excipit, et ideo nullis magis curandum est, qualem **famam habeant, quam qui, qualemcumque meruerint, magnam habituri** sunt. quam multa tibi non licent, quae nobis beneficio tuo licent! possum in qualibet parte urbis solus incedere sine timore, quamvis nullus sequatur comes, nullus sit domi, **nullus ad latus gladius; tibi in tua pace** armato vivendum est. aberrare a fortuna tua non potes; obsidet te et, quocumque descendis, magno apparatu sequitur. est haec summae magnitudinis servitus non posse fieri minorem; sed cum dis tibi communis ipsa necessitas est. nam illos quoque caelum adligatos tenet, nec magis illis descendere datum est quam tibi tutum: fastigio tuo adfixus es. nostros motus pauci sentiunt, prodire nobis ac recedere et mutare habitum sine sensu publico licet; tibi non magis quam soli latere contingit. multa circa te **lux est, omnium in istam conversi oculi sunt;** prodire te putas? oriris. loqui non potes, nisi ut vocem tuam, quae ubique sunt gentes, excipiant; irasci non potes, nisi ut omnia tremant, quia neminem adfligere, **nisi ut, quidquid circa fuerit, quatiatur.** ut fulmina paucorum periculo cadunt, omnium metu, sic animadversiones magnarum potestatum terrent latius quam nocent, non sine causa; non enim, quantum fecerit, sed quantum facturus sit, cogitatur in eo, qui omnia **potest. adice nunc, quod privatos homines ad accipiendas** iniurias opportuno patientia facit, regibus certior est ex mansuetudine securitas, quia frequens vindicta paucorum odium opprimit, omnium inirrat. voluntas oportet ante saevienti quam causa deficiat; alioqui, quemadmodum praecisae arbores plurimis ramis repullulant et multa satorum genera, ut densiora surgant, reciduntur, ita regia crudelitas auget inimicorum numerum tollendo; parentes enim liberique eorum, qui interfecti sunt, et propinqui et amici in locum singulorum succedunt. hoc quam verum sit, admonere te exemplo domestico volo. divus augustus fuit mitis princeps, si quis illum a principatu suo aestimare incipiat; in communi quidem rei publicae gladium movit. cum hoc aetatis esset, **quod tu nunc es, duodevicensimum egressus**

annum, iam pugiones in sinum amicorum absconderat, iam insidiis antonii consulis latius petierat, iam fuerat collega proscriptionis. sed cum annum quadragensimum transisset et in gallia moraretur, delatum est ad eum indicium cinnae, stolidi ingenii virum, **insidias ei struere; dictum est, et ubi et** quando et quemadmodum adgredi vellet; unus ex consociis deferebat. constituit se ab eo vindicare et consilium amicorum advocari iussit. nox illi inquieta erat, cum cogitaret adolescentem nobilem, hoc detracto integrum, cn. pompeii nepotem, damnandum; iam unum hominem occidere non poterat, cui antonius proscriptionis edictum inter cenam dictarat. gemens subinde voces varias **emittebat et inter se contrarias: 'quid** ergo? ego percussorem meum securum ambulare patiar me sollicito? ergo non dabit poenas, qui tot civilibus bellis frustra petatum caput, tot navalibus, tot pedestribus proeliis incolume, postquam terra marique pax parata est, non occidere constituat, sed immolare?' nam sacrificantem placuerat adorari. rursus silentio interposito maiore multo voce sibi quam cinnae irascebatur: 'quid vivis, si perire te tam multorum interest? quis finis **erit suppliciorum? quis sanguinis? ego sum** nobilibus adolescentulis **expositum caput, in quod mucrones acuunt; non est tanti vita, si, ut ego non peream, tam** multa perdenda sunt.' **interpellavit tandem illum livia uxor et: 'admittis' inquit 'muliebri** consilium? fac, quod medici solent, qui, ubi usitata remedia non procedunt, temptant contraria. severitate nihil adhuc profecisti; salvidienum lepidus secutus est, lepidum murena, murenam caepio, caepionem egnatius, ut alios taceam, quos tantum ausos pudet. nunc tempta, quomodo tibi cedat clementia; ignosce cinnae. depensus est; iam nocere tibi non potest, prodesse famae tuae potest.' gavisus, sibi quod advocatum invenerat, uxori quidem gratias **egit, renuntiari autem extemplo amicis, quos** in consilium rogaverat, imperavit et cinnae unum ad se accersit dimissisque omnibus e cubiculo, cum alteram cinnae poni cathedram **iussisset: 'hoc' inquit 'primum a te peto, ne me** loquentem interpelles, ne medio sermone meo proclames; dabitur tibi loquendi liberum tempus. ego te, cinna, cum in hostium castris invenissem, non factum tantum mihi inimicum sed natum, servavi, patrimonium tibi omne concessi. hodie tam felix et tam dives es, ut victo victores invideant. sacerdotium tibi petenti praeteritis compluribus, quorum parentes mecum militaverant, dedi; cum sic de te meruerim, occidere me constituisti.' cum ad hanc vocem exclamasset procul hanc ab se abesse dementiam: 'non praestas' inquit 'fidem, cinna; convenerat, ne interloquereris. occidere, inquam, me paras'; adiecit locum, socios, diem, ordinem insidiarum, cui commissum esset ferrum. et cum defixum videret nec ex conventionem iam, sed ex conscientia tacentem: 'quo' inquit 'hoc animo facis? ut ipse sis princeps? male mehercules cum populo romano agitur, si tibi ad imperandum nihil praeter me obstat. domum tueri tuam non potes, nuper libertini hominis **gratia in privato iudicio superatus** es; adeo nihil facilius potes quam contra caesarem advocare. cedo, si spes tuas solus impedio, paulusne te et fabius maximus et cossi et servilii ferent tantumque agmen nobilium non inania nomina praeferentium, sed eorum, qui imaginibus suis decori sint?' ne totam eius orationem repetendo magnam partem voluminis occupem diutius enim quam duabus horis locutum esse constat, cum hanc poenam, qua sola erat contentus futurus, **extenderet: 'vitam' inquit 'tibi, cinna, iterum do,** prius hosti, nunc insidiatori ac parricidae. ex hodierno die inter nos amicitia **incipiat; contendamus, utrum ego meliore fide tibi vitam dederim an tu debeas.'** post hoc detulit ultro consulatum questus quod non auderet petere. amicissimum fidelissimumque habuit, heres solus **illi fuit. nullis amplius insidiis ab** ullo petitus est. ignovit abavus tuus victis; nam si non ignovisset, quibus imperasset? sallustium et cocceios et deillios et totam cohortem primae admissionis ex adversariorum castris conscripsit; iam domitios, messalas, asinios, cicerones, quidquid

floris erat in civitate, clementiae suae debebat. ipsum lepidum quam diu mori passus est! per multos annos tulit ornamenta principis retinentem et pontificatum maximum non nisi mortuo illo transferri in se passus est; maluit enim illum honorem vocari quam spoliū. haec eum clementia ad salutem securitatemque perduxit; haec gratum ac favorem reddidit, quamvis nondum subactis populi romani cervicibus manum imposuisset; haec hodieque praestat illi famam, quae vix vivis principibus servit. deum esse non tamquam iussi credimus; bonum fuisse principem augustum, bene illi **parentis nomen convenisse fatemur** ob nullam aliam causam, quam quod contumelias quoque suas, quae acerbiores principibus solent esse quam iniuriae, nulla crudelitate exsequeretur, quod probrosis in se dictis adrisit, quod dare **illum poenas apparebat, cum exigeret, quod**, quoscumque ob adulterium filiae suae damnaverat, adeo non occidit, ut dimissis, quo tutiores essent, diplomata daret. hoc est ignoscere, cum scias multos futuros, qui pro te irascantur et tibi sanguine alieno gratificentur, non dare tantum salutem, sed praestare. haec augustus senex aut iam in senectutem annis vergentibus; in adolescentia caluit, arsit ira, multa fecit, ad quae invitus oculos retorquebat. comparare nemo mansuetudini tuae audebit divum augustum, etiam si in certamen iuvenilium annorum deduxerit senectutem plus quam maturam; fuerit moderatus et clemens, nempe post mare actiacum romano cruore infectum, nempe post fractas in sicilia classes et **suas et alienas, nempe post perusinas aras** et proscriptiones. ego vero clementiam non voco lassam crudelitatem; haec est, caesar, clementia vera, quam tu praestas, quae non saevitiae paenitentia coepit, nullam habere maculam, numquam civilem sanguinem fudisse; haec est in maxima potestate verissima animi temperantia et **humani generis comprehendens ut sui amor non** cupiditate aliqua, non temeritate ingenii, non priorum principum exemplis corruptum, quantum sibi cives suos liceat, experiendo temptare, sed hebetare aciem imperii sui. praestitisti, caesar, civitatem incruentam, et hoc, quod magno animo gloriatus es nullam te toto orbe stillam cruoris humani **misisse, eo maius est mirabiliusque**, quod nulli umquam citius gladius commissus est. clementia ergo non tantum honestiores sed tutiores praestat ornamentumque imperiorum est simul et certissima **salus. quid enim est, cur reges consenuerint liberisque ac** nepotibus tradiderint regna, tyrannorum execrabilis ac brevis potestas sit? quid interest inter tyrannum ac regem species enim ipsa fortunae ac licentia par est, nisi quod tyranni in voluptatem saeviunt, reges non nisi ex causa ac necessitate? 'quid **ergo? non reges quoque occidere solent?**' sed quotiens id fieri publica utilitas persuadet; tyrannis saevitia cordi est. tyrannus autem a rege factis distat, non nomine; **nam et dionysius maior iure meritoque** praeferrī multis regibus potest, et sullam tyrannum appellari quid prohibet, cui occidendi finem fecit inopia hostium? descenderit licet e dictatura sua et se togae reddiderit, quis tamen umquam tyrannus tam avide humanum sanguinem bibit quam ille, qui septem milia civium romanorum contrucidari iussit et, cum in vicino ad aedem bellonae sedens exaudisset conclamationem tot milium sub gladio gementium, exterrito senatu: 'hoc agamus' inquit, seditiosi pauculi meo iussu occiduntur'? hoc non est mentitus; pauci sullae videbantur. sed mox de sulla, cum quaeremus, quomodo hostibus irascendum sit, utique si in hostile nomen cives et ex eodem corpore abrupti transierint; interim, hoc quod dicebam, clementia efficit, ut magnum inter regem tyrannumque discrimen sit, uterque licet non minus armis valletur; sed alter arma habet, quibus in munimentum pacis utitur, alter, ut magno timore magna odia compescat, nec illas ipsas manus, quibus se commisit, securus adspicit. contrariis in contraria agitur; nam cum invisus sit, quia timetur, timeri vult, quia invisus est, et illo execrabili versu, qui multos praecipites dedit, utitur: oderint, dum metuant, ignarus, quanta rabies oriatur, ubi supra modum odia creverunt. temperatus enim timor cohibet animos, ad-

siduus vero et acer et extrema admovens in audaciam iacentes excitat et omnia experiri suadet. sic feras linea et pinnae clusas contineant, easdem a tergo eques telis incessat: temptabunt fugam per ipsa, quae fugerant, proculcabuntque formidinem. acerrima virtus est, quam ultima necessitas extundit. relinquat oportet securi aliquid metus multoque plus spei quam periculorum ostendet; alioqui, ubi quiescenti paria metuuntur, incurrere in pericula iuvat et ut aliena anima abuti. placido tranquilloque regi fida sunt auxilia sua, ut quibus ad communem salutem utatur, gloriosusque miles publicae enim securitati se dare operam videt omnem laborem libens patitur ut parentis custos; at illum acerbum et sanguinarium necesse est graventur stipatores sui. non potest habere quisquam bonae ac fidae voluntatis ministros, quibus in tormentis ut eculeo et ferramentis ad mortem paratis utitur, quibus non aliter quam bestiis homines obiectat, omnibus reis **aerumnosior ac sollicitior, ut qui** homines deosque testes facinorum ac vindices timeat, eo perductus, ut non liceat illi mutare mores. hoc enim inter cetera vel pessimum habet crudelitas: perseverandum est nec ad meliora patet regressus; scelera enim sceleribus tuenda sunt. quid autem eo **infelicius, cui iam esse malo necesse est?** miserabilem illum, sibi certe! nam ceteris misereri eius nefas sit, qui caedibus ac rapinis potentiam exercuit, qui suspecta sibi cuncta reddidit tam externa quam domestica, cum arma metuat, ad arma confugiens, non amicorum fidei credens, non pietati liberorum; qui, ubi circumspexit, quaeque fecit quaeque facturus est, et conscientiam suam plenam sceleribus ac tormentis adaperuit, saepe mortem timet, saepius optat, invisior **sibi quam servientibus. contrario is,** cui curae sunt universa, qui alia magis, alia minus tuetur, nullam non rei publicae partem tamquam sui nutrit, **inclinatus ad mitiora, etiam, si ex** usu est animadvertere, **ostendens, quam invitus aspero remedio** manus admoveat, in cuius animo nihil hostile, nihil efferum est, qui potentiam suam placide ac salutariter exercet adprobare imperia sua civibus cupiens, felix abunde sibi visus, si fortunam suam publicarit, sermone adfabilis, aditu accessuque facilis, voltu, qui maxime populos demeretur, amabilis, aequis desideriis propensus, etiam inquis non acerbus, a tota civitate amatur, defenditur, colitur. eadem de illo homines secreto loquuntur quae palam; tollere filios cupiunt et publicis malis sterilitas indicta recluditur; bene se meritum de liberis suis quisque non dubitat, quibus tale saeculum ostenderit. hic princeps suo beneficio tutus nihil praesidiis eget, arma ornamentis causa habet. quod ergo officium eius est? quod bonorum **parentium, qui obiurgare liberos non** numquam blande, non numquam minaciter solent, aliquando admonere etiam **verberibus. numquid aliquis sanus filium a** prima offensa exhereditat? nisi magnae et multae iniuriae patientiam evicerunt, nisi plus est, quod timet, quam quod damnat, non accedit ad decretorium stilum; multa ante temptat, quibus dubiam indolem et peiore iam loco positam revocet; simul deploratum est, ultima experitur. nemo ad supplicia exigenda pervenit, nisi qui remedia consumpsit. hoc, quod parenti, etiam principi faciendum est, quem appellavimus patrem patriae non adulatione **vana adducti. cetera enim cognomina honori** data sunt; magnos et felices et augustos diximus et ambitiosae **maiestati quicquid potuimus titulorum** conghessimus illis hoc tribuentes; patrem quidem patriae appellavimus, ut sciret datam sibi potestatem patriam, quae est temperantissima liberis consulens suaque post illos reponens. tarde **sibi pater membra sua abscidat, etiam, cum** absciderit, reponere cupiat et in abscidendo gemat cunctatus multum diuque; prope est enim, ut libenter damnet, qui cito; prope est, ut inique puniat, qui nimis. trichonem equitem romanum memoria nostra, quia filium suum flagellis occiderat, populus graphiis in foro confodit; vix illum augusti caesaris auctoritas infestis tam patrum quam **filiorum manibus eripuit. tarium, qui** filium deprensum in parricidii **consilio damnavit causa cognita, nemo**

non suspexit, quod contentus exsilio et exsilio delicato massiliae parricidam continuit et annua illi praestitit, quanta praestare integro solebat; haec liberalitas effecit, ut, in qua civitate numquam deest patronus peioribus, nemo dubitaret, quin reus merito damnatus esset, quem is pater damnare potuisset, qui odisse non poterat. hoc ipso exemplo dabo, quem compares bono patri, bonum principem. cogniturus de filio tarius advocavit in consilium caesarem augustum; venit in privatos penates, adsedit, pars alieni consilii fuit, non dixit; 'immo in meam domum veniat'; quod si factum esset, caesaris futura erat cognitio, non patris. **audita causa excussisque omnibus, et his, quae adulescens pro se dixerat, et his,** quibus arguebatur, petit, ut sententiam suam quisque scriberet, ne ea omnium fieret, quae caesaris fuisset; deinde, priusquam aperirentur codicilli, iuravit se tarii, hominis locupletis, hereditatem non aditurum. dicet aliquis: 'pusillo animo timuit, ne videretur locum spei suae aperire velle filii damnatione.' ego contra sentio; quilibet nostrum debuisset adversus opiniones malignas satis fiducia habere in bona conscientia, principes multa debent etiam famae dare. iuravit se non aditurum hereditatem. tarius quidem eodem die et alterum heredem perdidit, sed caesar libertatem sententiae suae redemit; et postquam adprobavit gratuitam esse severitatem suam, quod principi semper curandum est, dixit relegandum, quo patri videretur. non culleum, non serpentes, non carcerem decrevit memor, non **de quo censeret, sed cui in consilio esset; mollissimo genere poenae** contentum esse debere patrem dixit in filio adulescentulo impulso in id scelus, in quo se, quod proximum erat ab innocentia, timide gessisset; debere illum ab urbe et a parentis oculis submoveri. dignum, quem in consilium patres advocarent! dignum, quem coheredem innocentibus liberis scriberent! haec clementia principem decet; quocumque venerit, mansuetiora omnia faciat. nemo regi tam vilis sit, ut illum perire non sentiat; qualiscumque pars imperii est. in magna imperia ex minoribus petamus exemplum. non unum est imperandi genus; imperat princeps civibus suis, pater liberis, praeceptor discentibus, tribunus vel centurio militibus. nonne pessimus pater videbitur, qui adsiduis plagis liberos etiam ex **levissimis causis compescet? uter autem** praeceptor liberalibus studiis dignior, qui excarnificabit discipulos, si memoria illis non constiterit aut si parum agilis in legendo oculus haeserit, an qui monitionibus et verecundia emendare ac docere malit? tribunum centurionemque da saevum: desertores faciet, quibus tamen ignoscitur. numquidnam aequum est gravius homini et durius imperari, quam imperatur animalibus mutis? atqui equum non crebris verberibus exterret domandi peritus magister; fiet enim formidolosus et contumax, nisi eum blandiente tactu permulseris. idem facit ille venator, quique instituit catulos vestigia sequi quique iam exercitatis utitur ad excitandas vel persequendas feras: nec crebro illis minatur contundet enim animos et, quicquid est indolis, comminuetur trepidatione degeneri nec licentiam vagandi errandique passim concedit. adicias his licet tardiora agentes iumenta, quae, cum ad contumeliam et miserias nata sint, nimia saevitia cogantur iugum detractare. nullum animal morosius est, **nullum maiore arte tractandum quam homo, nulli** magis parcendum. quid enim est stultius quam in iumentis quidem et canibus erubescere iras **exercere, pessima autem condicione** sub homine hominem esse? morbis medemur nec irascimur; atqui **et hic morbus est animi; mollem medicinam** desiderat ipsumque medentem minime infestum aegro. mali medici **est desperare, ne curet: idem in iis,** quorum animus adfectus est, facere debet is, cui tradita salus omnium est, non cito spem proicere nec mortifera signa pronuntiare; luctetur cum vitiis, resistat, aliis morbum suum exprobret, quosdam molli curatione decipiat citius meliusque sanaturus remediis fallentibus; agat princeps curam non tantum salutis, sed etiam honestae cicatricis. nulla regi gloria est ex saeva animadversione quis enim dubitat posse?, at contra maxima, si vim suam continet,

si multos irae alienae eripuit, neminem suae impendit. servis imperare moderate laus est. et in mancipio cogitandum est, non quantum illud impune possit pati, sed quantum tibi permittat aequi bonique natura, quae parcere etiam captivis et pretio paratis iubet. quanto iustius iubet hominibus liberis, ingenuis, honestis **non ut mancipiis abuti sed ut his, quos** gradu antecedas **quorumque tibi non servitus tradita sit, sed** tutela. servis ad statuum licet confugere; cum in servum omnia liceant, est aliquid, quod in hominem licere commune ius animantium vetet. quis non vedium pollionem peius oderat quam servi sui, quod muraenas sanguine humano saginabat et eos, qui **se aliquid offenderant, in vivarium, quid aliud** quam serpentium, abici iubebat? hominem mille mortibus dignum, sive devorandos servos obiciebat muraenis, quas esurus erat, sive in hoc tantum illas alebat, ut sic aleret. quemadmodum domini crudeles tota civitate monstrantur invisique et detestabiles sunt, ita regum et iniuria latius patet et infamia atque odium saeculis traditur; quanto autem non nasci melius **fuit, quam numerari inter publico malo natos!** excogitare nemo quicquam poterit, quod magis decorum regenti sit quam clementia, quocumque modo is et quocumque iure praepositus ceteris erit. eo scilicet formosius id esse magnificentiusque fatebimur, quo in maiore praestabitur potestate, quam non oportet noxiam esse, si ad naturae legem componitur. natura enim commenta est regem, quod et ex aliis animalibus licet cognoscere et ex apibus; quarum regi amplissimum cubile est medioque ac tutissimo loco; praeterea opere vacat exactor alienorum operum, et amisso rege totum dilabitur, nec umquam plus unum patiuntur melioremque pugna quaerunt; praeterea insignis regi forma est dissimilisque ceteris cum magnitudine tum nitore. hoc tamen maxime distinguitur: iracundissimae ac pro corporis captu pugnacissimae sunt apes et aculeos in vulnere relinquunt, rex ipse sine aculeo est; noluit illum natura nec saevum esse nec ultionem magno constaturam petere telumque detraxit et iram eius inermem reliquit. exemplar hoc magnis regibus ingens; est enim illi mos exercere se in **parvis et ingentium rerum documenta** in minima parere. pudeat ab exiguis animalibus non trahere mores, cum tanto hominum moderatior esse animus debeat, quanto vehementius nocet. utinam quidem eadem homini lex esset et ira cum telo suo frangeretur nec saepius liceret nocere quam semel nec alienis viribus exercere odia! facile enim lassaretur furor, si per se sibi satis faceret et si mortis periculo vim suam effunderet. sed ne nunc quidem illi cursus tutus est; tantum enim necesse est timeat, quantum timeri voluit, et manus **omnium observet et eo quoque tempore, quo non** captatur, peti se iudicet nullumque momentum immune a metu habeat. hanc aliquis agere vitam sustinet, cum liceat innoxium aliis, ob hoc securum, salutare potentiae ius laetis omnibus tractare? errat enim, si quis existimat tutum esse ibi regem, ubi nihil a rege tutum est; securitas securitate mutua paciscenda est. non opus est instruere in altum editas arces nec in adscensum arduos colles emunire **nec latera montium abscidere, multiplicibus** se muris turribusque saepire: salvum regem clementia in aperto praestabit. unum est inexpugnabile munimentum amor civium. quid pulchrius est quam vivere optantibus cunctis et vota non sub custode nuncupantibus? si paulum valetudo titubavit, non spem hominum excitari, sed metum? nihil esse cuiquam tam pretiosum, quod non pro salute praesidis sui commutatum velit? ne ille, cui contingit ut sibi quoque **vivere debeat? in hoc adsiduis bonitatis** argumentis probavit non rem publicam suam esse, sed se rei publicae. quis huic audeat struere aliquod periculum? quis ab hoc non, si **possit, fortunam quoque avertere velit, sub** quo iustitia, pax, pudicitia, securitas, dignitas florent, sub quo opulenta civitas copia bonorum omnium abundat? nec alio animo rectorem suum intuetur, quam si di immortales potestatem visendi sui faciant, intueamur venerantes colentesque. quid autem? non proximum illis locum tenet is, qui

se ex deorum natura gerit, beneficus ac largus et in melius potens? hoc adfectare, hoc imitari decet, maximum ita haberi, ut optimus simul habere. duabus causis punire princeps solet, si **aut se vindicat aut alium. prius de ea parte disseram, quae ipsum contingit; difficilius** est enim moderari, ubi dolori debetur ultio, quam ubi exemplo. supervacuum est hoc loco admonere, ne facile credat, ut verum excutiat, ut innocentiae faveat et, ut appareat, non minorem agi rem periclitantis quam iudicis sciat; hoc enim ad iustitiam, non ad clementiam pertinet; nunc illum hortamur, ut manifeste laesus animum in potestate habeat et poenam, si tuto poterit, donet, si minus, temperet longeque sit in suis quam in alienis iniuriis exorabilior. nam quemadmodum non est magni animi, qui de alieno liberalis est, sed ille, qui, quod alteri donat, sibi detrahit, ita clementem vocabo non in alieno dolore facilem, sed eum, qui, cum suis stimulis exagitetur, non prosilit, qui intellegit magni animi esse iniurias in summa potentia pati nec quicquam esse gloriosius principe impune laeso. ultio duas praestare res solet: aut solacium **adfert ei, qui accepit iniuriam, aut in** reliquum securitatem. principis maior est fortuna, quam ut solacio egeat, manifestiorque vis, quam ut alieno malo opinionem sibi virium quaerat. hoc dico, cum ab inferioribus petitus violatusque est; nam si, quos pares aliquando habuit, infra se videt, satis vindicatus est. regem et servus occidit et serpens et sagitta; servavit quidem nemo nisi maior eo, quem servabat. uti itaque animose debet tanto munere deorum dandi auferendique vitam potens. in **iis praesertim, quos scit aliquando sibi par** fastigium obtinuisse, hoc arbitrium adeptus ultionem implevit perfecitque, quantum verae poenae satis erat; perdidit enim vitam, **qui debet, et, quisquis ex alto ad inimici pedes abiectus alienam** de capite regnoque sententiam exspectavit, in servatoris sui gloriam vivit plusque eius nomini confert incolumis, quam **si ex oculis ablatus esset. adsiduum enim** spectaculum alienae virtutis est; in triumpho cito transisset. si vero regnum quoque suum tuto relinqui apud eum potuit reponique eo, unde deciderat, ingenti incremento surgit **laus eius, qui contentus fuit ex rege victo** nihil praeter gloriam sumere. hoc est etiam ex victoria sua triumphare testarique nihil se, quod dignum esset victore, apud victos invenisse. cum civibus et ignotis atque humilibus eo moderatius agendum est, quo minoris est adflixisse eos. quibusdam libenter parcas, a quibusdam te vindicare fastidias et non aliter quam ab animalibus parvis sed obterentem inquinantibus reducenda manus est; at in iis, qui in ore civitatis servati punitique erunt, occasione notae clementiae utendum est. transeamus ad alienas iniurias, in quibus vindicandis haec tria lex secuta est, quae princeps quoque sequi debet: aut ut eum, quem punit, emendet, **aut ut poena eius ceteros meliores** reddat, aut ut sublatis malis securiores ceteri vivant. ipsos facilius emendabis minore poena; diligentius enim vivit, cui aliquid integri superest. nemo dignitati perditae parcat; impunitatis genus est iam non habere poenae locum. civitatis autem mores magis corrigit parcitas animadversionum; facit enim consuetudinem peccandi multitudo peccantium, et minus gravis nota est, quam turba damnationum levat, et severitas, quod maximum remedium habet, adsiduitate amittit auctoritatem. constituit bonos mores civitati princeps et vitia eluit, si patiens eorum est, non tamquam probet, sed tamquam invitatus et cum magno tormento ad castigandum veniat. verecundiam **peccandi facit ipsa clementia regentis;** gravior multo poena videtur, quae a miti viro constituitur. praeterea videbis ea saepe committi, quae saepe vindicantur. pater tuus plures intra quinquennium culleo insuit, quam omnibus saeculis insutos accepimus. multo minus audebant liberi nefas ultimum admittere, quam diu sine lege crimen fuit. **summa enim prudentia altissimi viri et** rerum naturae peritissimi maluerunt velut incredibile scelus et ultra audaciam positum praeterire quam, dum vindicant, ostendere posse fieri; itaque parricidae cum lege coeperunt, et illis facinus poena monstravit; pes-

simo vero loco pietas fuit, postquam saepius culleos vidimus quam cruces. in qua civitate raro homines puniuntur, in ea consensus fit innocentiae et indulgetur velut publico bono. putet se innocentem esse civitas, erit; magis irascetur a communi frugalitate desciscen-
tibus, si paucos esse eos viderit. periculosum est, mihi crede, ostendere civitati, **quanto plures mali sint. dicta est aliquando a** senatu sententia, ut servos a liberis cultus distingueret; deinde apparuit, quantum periculum immineret, si servi nostri numerare nos coepissent. idem scito metuendum esse, si nulli ignoscitur; cito apparebit, pars civitatis deterior quanto praegravet. non minus principi turpia sunt multa supplicia quam medico multa funera; remissius imperanti melius paretur. natura contumax est humanus animus et in **contrarium atque arduum nitens sequiturque** facilius quam ducitur; et ut generosi ac nobiles equi melius facili freno reguntur, ita clementiam voluntaria innocen-
tia impetu suo sequitur, et dignam putat civitas, quam servet sibi. plus itaque hac via proficitur. crudelitas minime humanum malum est indignumque tam miti animo; ferina ista rabies est sanguine gaudere ac vulneribus et abiecto homine **in silvestre animal transire. quid enim interest,** oro te, alexander, leoni lysimachum obicias an ipse lac-
eres dentibus tuis? tuum illud os est, tua illa feritas. quam cuperes tibi potius ungues esse, tibi rictum illum edendorum hominum capacem! non exigimus a te, ut manus ista, exitium familiare certissimum, ulli salutaris sit, ut iste animus ferox, insatiabile gen-
tium malum, citra sanguinem caedemque satietur; clementia iam vocatur, ad occidendum amicum cum carnifex inter homines eligitur. hoc est, quare vel maxime abominanda sit saevitia, quod excedit fines primum solitos, deinde humanos, nova supplicia conquirat, ingenium advocat, ut instrumenta excogitet, per quae varietur atque extendatur dolor, delectatur malis hominum; tunc illi dirus animi morbus ad insaniam pervenit ultimam, cum crudelitas versa est in voluptatem et iam occidere hominem iuvat. matura talem virum a tergo sequitur aversio, odia, venena, gladii; tam multis periculis petitur, quam multorum ipse periculum est, privatisque non numquam consiliis, alias vero consterna-
tione publica circumvenitur. levis enim et privata perniciēs non totas urbes movet; quod late furere coepit et omnes adpetit, undique configitur. serpentes parvolae fallunt nec publice conquiruntur; ubi aliqua solitam mensuram **transit et in monstrum excrevit, ubi fontes sputu inficit et, si** adflavit, deurit obteritque, quacumque incessit, bal-
listis petitur. possunt verba dare et evadere pusilla mala, ingentibus obviam itur. sic unus aeger ne domum quidem perturbat; at ubi crebris mortibus pestilentiam esse ap-
paruit, conclamatio civitatis ac fuga est, et dis ipsis manus intentantur. sub uno aliquo tecto flamma apparuit: familia vicinique aquam ingerunt; at incendium vastum et mul-
tas iam domos depastum parte urbis obruitur. crudelitatem privatorum quoque serviles manus sub certo crucis periculo ultae sunt; tyrannorum gentes populique et, quorum erat malum, et ei, quibus imminebat, excindere adgressi sunt. aliquando sua praesidia **in ipsos consurrexerunt perfidiamque et impietatem et feritatem et, quidquid ab illis didicerant,** in ipsos exercuerunt. quid enim **potest quisquam ab eo sperare, quem malum esse docuit? non** diu nequitia apparet nec, quantum iubetur, peccat. sed puta esse tutam crudelitatem, quale eius regnum est? non aliud quam captarum urbium forma et terribiles facies publici metus. omnia maesta, trepida, confusa; volup-
tates ipsae timentur; non convivia securi ineunt, in quibus lingua **sollicite etiam ebriis custodienda est,** non spectacula, ex quibus materia criminis ac periculi quaeritur. ap-
parentur licet magna impensa et regiis opibus et artificum exquisitis nominibus, quem tamen ludi in carcere iuvent? quod istud, di boni, malum est occidere, saevire, delectari sono catenarum et civium capita decidere, quocumque ventum est, multum sanguinis fundere, adspectu suo terrere ac fugare! quae alia vita esset, si leones ursique regnarent,

si serpentibus in nos ac noxiosissimo cuique animali daretur potestas? illa rationis expertia et a nobis immanitatis crimine **damnata abstinent suis, et tuta est etiam inter** feras similitudo: horum ne a necessariis quidem sibi rabies temperat, sed externa suaque in aequo habet, quo plus se exercitat, eo incitator. singulorum deinde caedibus in exitia gentium serpit et inicere tectis ignem, aratrum vetustis urbibus inducere potentiam putat; et unum occidi iubere aut alterum parum imperatorium credit; nisi eodem tempore grex miserorum sub ictu stetit, crudelitatem suam in ordinem coactam putat. felicitas illa multis salutem dare et ad vitam ab ipsa morte revocare et mereri clementia civicam. nullum ornamentum principis fastigio dignius pulchriusque est quam illa corona **ob cives servatos, non hostilia arma** detracta victis, non currus barbarorum sanguine cruenti, non parta bello spolia. haec divina potentia est gregatim ac publice servare; multos quidem occidere et indiscretos incendii ac ruinae potentia est. **ut de clementia scriberem, nero caesar,** una me vox tua maxime compulit, quam ego non sine admiratione **et, cum diceretur, audisse memini et deinde aliis narrasse, vocem generosam,** magni animi, magnae lenitatis, quae non composita nec alienis auribus data subito erupit et bonitatem tuam cum fortuna tua litigantem in medium adduxit. animadversurus in latrones duos burrus praefectus tuus, vir egregius et tibi principi natus, exigebat a te, scriberes, in quos et ex qua **causa animadverti velles; hoc saepe dilatum ut** aliquando fieret, instabat. invitus invito cum chartam protulisset traderetque, exclamasti: 'vellem litteras nescirem!' dignam vocem, quam audirent omnes gentes, quae romanum imperium incolunt quaeque iuxta iacent dubiae libertatis quaeque se contra viribus aut animis attollunt! vocem in contionem omnium mortalium mittendam, in cuius verba principes regesque iurarent! vocem publica generis humani innocentia dignam, cui redderetur antiquum illud saeculum! **nunc profecto consentire decebat ad aequum** bonumque expulsa alieni cupidine, ex qua omne animi malum oritur, pietatem integritatemque cum fide ac modestia resurgere et vitia diuturno abusa regno dare tandem felici ac puro saeculo locum. futurum hoc, caesar, ex **magna parte sperare et confidere libet.** tradetur ista animi tui mansuetudo diffundeturque paulatim per omne imperii corpus, et cuncta in similitudinem tuam formabuntur. capite bona valetudo: inde omnia vegeta sunt atque erecta aut languore demissa, prout animus eorum vivit aut marcet. erunt cives, erunt socii digni hac bonitate, et in totum orbem recti mores revertentur; parceretur ubique manibus tuis. diutius me morari hic patere, non ut blandum auribus tuis nec enim hic mihi mos est; maluerim veris offendere quam placere adulando; quid ergo est? praeter id, quod bene factis dictisque tuis quam familiarissimum esse te cupio, ut, quod nunc natura et impetus est, fiat **iudicium, illud mecum considero multas** voces magnas, sed detestabiles, **in vitam humanam pervenisse celebresque volgo ferri, ut illam: 'oderint, dum metuant,' cui graecus versus similis est,** qui se mortuo terram misceri ignibus iubet, et alia huius notae. ac nescio quomodo ingenia in immani et invisa materia secundiore ore expresserunt sensus vehementes et concitados; nullam adhuc vocem audii ex bono lenique animosam. quid ergo est? ut raro, invitus et cum magna cunctatione, ita aliquando scribas necesse est istud, quod tibi in odium litteras adduxit, sed, sicut facis, cum magna cunctatione, cum multis dilationibus. et ne forte decipiat nos speciosum clementiae nomen aliquando et in contrarium abducat, videamus, quid sit clementia qualisque sit et quos fines habeat. clementia est temperantia animi in potestate ulciscendi vel lenitas superioris adversus inferiorem in constituendis poenis. plura proponere tutius est, ne una finitio parum rem comprehendat et, ut ita dicam, formula excidat; itaque dici potest et inclinatio animi ad lenitatem in poena exigenda. illa finitio contradictiones inveniet, quamvis maxime ad verum accedat, si dixerimus clementiam

esse moderationem aliquid ex merita ac debita poena remittentem: reclamabitur nullam virtutem cuiquam minus debito facere. atqui hoc omnes intellegunt clementiam esse, quae se flectit citra id, quod merito constitui posset. huic contrariam imperiti putant severitatem; **sed nulla virtus virtuti contraria est. quid** ergo opponitur clementiae? crudelitas, quae nihil aliud est quam atrocitas animi in exigendis poenis. 'sed quidam non exigunt poenas, crudeles tamen sunt, tamquam qui ignotos homines et obvios non in compendium, sed occidendi causa occidunt nec interficere contenti saeviunt, ut busiris ille et procrustes et piratae, qui captos verberant et in ignem vivos imponunt.' haec crudelitas quidem; sed quia nec ultionem sequitur non enim laesa est nec peccato alicui irascitur nullum enim antecessit crimen, extra finitionem nostram cadit; finitio enim continebat in poenis exigendis intemperantiam animi. possumus dicere non esse hanc crudelitatem, sed feritatem, cui voluptati saevitia est; possumus insaniam vocare: nam varia sunt genera eius et nullum certius, **quam quod in caedes hominum et lancinationes pervenit. illos** ergo crudeles vocabo, qui puniendi causam habent, modum non habent, sicut in phalari, quem aiunt non quidem in homines innocentes, sed super humanum ac probabilem modum saevisse. possumus effugere cavillationem et ita finire, ut sit crudelitas inclinatio animi ad asperiora. hanc clementia repellit longe iussam stare a se; cum severitate illi convenit. ad rem pertinet quaerere hoc loco, quid sit misericordia; plerique enim ut virtutem eam laudant et bonum hominem vocant misericordem. et haec vitium animi est. utraque circa severitatem circaque clementiam posita **sunt, quae vitare debemus; per speciem enim** severitatis in crudelitatem incidimus, per speciem clementiae in misericordiam. in hoc levioere periculo erratur, sed par error est a vero recedentium. ergo quemadmodum religio deos colit, superstitio violat, ita clementiam mansuetudinemque omnes boni viri praestabunt, misericordiam autem vitabunt; est enim vitium pusilli animi ad speciem alienorum malorum succidentis. itaque pessimo cuique familiarissima est; anus et mulierculae sunt, quae lacrimis nocentissimorum moventur, quae, si liceret, carcerem effringerent. misericordia non causam, sed **fortunam spectat; clementia rationi** accedit. scio male audire apud imperitos sectam stoicorum tamquam duram nimis et minime principibus regibusque bonum daturam consilium; obicitur illi, quod sapientem negat misereri, negat ignoscere. haec, si per se ponantur, invisa sunt; videntur enim nullam relinquere spem humanis erroribus, sed **omnia delicta ad poenam deducere. quod si est** quidnam haec scientia, quae dediscere humanitatem iubet portumque adversus fortunam certissimum mutuo auxilio cludit? sed nulla secta benignior leniorque est, nulla amantior hominum et communis boni attentior, ut propositum sit usui esse et auxilio nec sibi tantum, sed universis singulisque consulere. misericordia est aegritudo animi ob alienarum miseriarum speciem aut tristitia ex alienis malis contracta, quae accidere immerentibus credit; aegritudo autem in sapientem virum non cadit; serena **eius mens est, nec quicquam incidere potest, quod** illam obducat. nihilque aequè hominem quam magnus animus decet; non potest autem magnus esse idem ac maestus. maeror contundit mentes, abicit, contrahit; hoc sapienti ne in suis quidem accidet calamitatibus, sed omnem fortunae iram reverberabit et ante se franget; eandem semper faciem **servabit, placidam, inconcussam, quod facere non posset, si tristitiam reciperet. adice, quod sapiens et** providet et in expedito consilium habet; numquam autem liquidum sincerumque ex turbido venit. tristitia inhabilis est ad dispiciendas res, utilia excogitanda, periculosa vitanda, aequa aestimanda; ergo non miseretur, quia id sine miseria animi non fit. cetera omnia, quae, qui miserentur, volo facere, libens et altus animo faciet; succurret alienis lacrimis, non accedet; dabit manum naufrago, exsuli hospitium, egenti stipem, non hanc contumeliosam, quam **pars maior horum, qui misericordes videri**

volunt, abicit et fastidit, quos adiuvat, contingique ab iis timet, sed ut homo homini ex communi dabit; donabit lacrimis maternis filium et catenas solvi iubebit et ludo eximet et cadaver etiam noxium sepeliet, sed faciet **ista tranquilla mente, voltu suo. ergo non** miserebitur sapiens, sed succurret, sed proderit, in commune auxilium natus ac bonum publicum, ex quo dabit cuique partem. etiam ad calamitosos pro portione **improbandosque et emendandos bonitatem** suam permittet; adflictis vero et forte laborantibus multo libentius subveniet. quotiens poterit, fortunae intercedet; ubi enim opibus potius utetur aut viribus, quam ad restituenda, quae casus impulit? voltum quidem non deiciet nec animum ob crus alicuius aridum aut pannosam maciem et innixam baculo senectutem; ceterum omnibus dignis proderit et deorum more calamitosos propitius respiciet. misericordia vicina est miseriae; habet enim aliquid trahitque ex ea. imbecillos oculos esse scias, qui ad alienam lippitudinem et ipsi subfunduntur, tam mehercules quam morbum esse, non hilaritatem, semper adridere ridentibus et ad omnium oscitationem ipsum quoque os diducere; misericordia vitium est animorum nimis miseria paventium, quam si quis a sapiente exigit, prope est, ut lamentationem exigat et in alienis funeribus gemitus. 'at **quare non ignoscet?**' **agedum constituamus** nunc quoque, quid sit venia, et sciemus dari illam a sapiente non debere. venia est poenae merita remissio. **hanc sapiens quare non debeat dare, reddunt** rationem diutius, quibus hoc **propositum est; ego ut breviter tamquam in alieno** iudicio dicam: ei ignoscitur, qui puniri debuit; sapiens autem nihil facit, quod non debet, nihil praetermittit, quod debet; itaque poenam, quam exigere debet, non donat. sed illud, quod ex venia consequi vis, honestiore tibi via tribuet; parcat enim sapiens, consulat et corriget; idem faciet, quod, si ignosceret, nec ignoscet, quoniam, qui ignoscit, fatetur aliquid se, quod fieri debuit, omisisse. aliquem verbis tantum admonebit, poena non adficiet aetatem eius emendabilem intuens; aliquem invidia criminis manifeste laborantem iubebit incolumem esse, quia deceptus est, quia per vinum **lapsus; hostes dimittet salvos, aliquando** etiam laudatos, si honestis causis pro fide, pro foedere, pro libertate in **bellum acciti sunt. haec omnia non veniae, sed** clementiae opera sunt. clementia liberum arbitrium habet; non sub formula, sed ex aequo et bono iudicat; et absolvere illi licet **et, quanti vult, taxare litem. nihil ex his** facit, tamquam iusto minus fecerit, sed tamquam id, quod constituit, iustissimum sit. ignoscere autem est, quem iudices puniendum, non punire; venia debitae poenae remissio est. clementia hoc primum praestat, ut, quos dimittit, nihil aliud illos pati debuisse pronuntiet; plenior est quam venia, honestior est. de verbo, ut mea fert opinio, controversia est, de re quidem convenit. sapiens multa remittet, multos parum sani, sed sanabilis ingenii servabit. agricolas bonos imitabitur, qui non tantum rectas procerasque arbores colunt; illis quoque, quas aliqua depravavit causa, adminicula, quibus derigantur, adplicant; alias circumcidunt, ne proceritatem rami premant, quasdam infirmas vitio loci nutriunt, quibusdam aliena umbra laborantibus caelum aperiunt. videbit, quod ingenium qua ratione tractandum sit, quo modo in rectum prava flectantur.

2 Epistle 84

Itinera ista quae segnitiam mihi excutiunt et valetudini meae prodesse iudico et studiis. Quare valetudinem adiuvent vides: cum pigrum me et neglegentem corporis litterarum amor faciat, aliena opera exerceor. Studio quare prosint indicabo: a lectionibus non recessi. Sunt autem, ut existimo, necessariae, primum ne sim me uno contentus, deinde ut, **cum ab aliis quaesita cognovero, tum et de** inventis iudicem et cogitem de

inveniendis. Alit lectio ingenium et studio fatigatum, non sine studio tamen, reficit. Nec scribere tantum nec tantum legere debemus: altera res contristabit vires et exhauriet de stilo dico, altera solvet ac diluet. Invicem hoc et illo commeandum est et alterum altero temperandum, ut quidquid lectione collectum est stilus redigat in corpus. Apes, ut aiunt, debemus imitari, quae vagantur et flores ad mel faciendum idoneos carpunt, deinde quidquid attulere disponunt ac per favos digerunt et, ut Vergilius noster ait, liquentia mella **stipant et dulci distendunt nectare cellas**. De illis non **satis constat utrum sucum ex floribus ducant** qui protinus mel sit, an quae collegerunt in hunc saporem mixtura quadam et proprietate spiritus sui mutant. Quibusdam enim placet non faciendi mellis scientiam esse illis sed colligendi. Aiunt inveniri apud Indos mel in arundinum foliis, quod aut ros **illius caeli aut ipsius arundinis umor** dulcis et pinguior gignat; in nostris quoque herbis vim eandem sed minus manifestam et notabilem poni, quam persequatur et contrahat animal huic rei genitum. Quidam existimant conditura et dispositione in hanc qualitatem verti quae ex tenerrimis virentium florentiumque **decerpserint, non sine quodam, ut ita dicam, fermento, quo in unum diversa coalescunt**. Sed ne ad aliud quam de quo agitur abducatur, nos quoquehas apes debemus imitari et quaecumque ex diversa lectione congegimus separare melius enim distincta servantur, deinde adhibita ingenii nostri cura et facultate in unum saporem varia illa libamenta confundere, ut etiam si apparuerit unde sumptum sit, aliud tamen esse quam unde sumptum est appareat. Quod in corpore nostro videmus sine **ulla opera nostra facere naturam alimenta** quae accepimus, quamdiu in sua qualitate perdurant et solida inatant stomacho, onera sunt; at cum ex eo quod **erant mutata sunt, tunc demum in vires et** in sanguinem transeunt, idem in his quibus aluntur ingenia praestemus, ut quaecumque hausimus non patiamur integra esse, ne aliena sint. Concoquamus illa; alioqui in memoriam ibunt, non in ingenium. Adsentiamur illis fideliter et nostra faciamus, ut unum quiddam **fiat ex multis, sicut unus numerus fit** ex singulis cum minores **summas et dissidentes computatio una** comprehendit. Hoc faciat animus noster: omnia quibus est adiutus abscondat, ipsum tantum ostendat quod effecit. Etiam si cuius in te comparebit similitudo quem admiratio tibi altius fixerit, similem esse te volo **quomodo filium, non quomodo imaginem: imago** res mortua est. 'Quid ergo? non intellegitur cuius imiteris orationem? cuius argumentationem? cuius sententias?' Puto aliquando ne intellegi quidem posse, si magni vir ingenii omnibus quae ex quo voluit exemplari traxit formam suam inpressit, ut in unitatem illa conpetant. Non vides quam multorum vocibus chorus constet? unus tamen ex omnibus redditur. Aliqua illic acuta est, aliqua gravis, aliqua media; accedunt viris feminae, interponuntur tibiae: singulorum illic latent voces, omnium apparent. De choro dico quem veteres philosophi noverant: in commissionibus nostris plus cantorum est quam in theatris olim spectatorum fuit. Cum omnes vias ordo canentium implevit et cavea aeneatoribus cincta est et ex pulpito omne tiliarum genus organorumque consonuit, fit concentus ex dissonis. Talem animum esse nostrum volo: multae in illo artes, multa praecepta sint, multarum aetatum exempla, sed in unum conspirata. 'Quomodo' inquis 'hoc effici poterit?' Adsidua intentione: si nihil egerimus nisi ratione suadente, **nihil vitaverimus nisi ratione** suadente. Hanc **si audire volueris, dicet tibi: relinque** ista iamdudum ad quae discurritur; relinque divitias, aut periculum possidentium aut onus; relinque corporis atque animi voluptates, molliunt et enervant; relinque ambitum, tumida res est, vana, ventosa, nullum habet terminum, tam sollicita est ne quem ante se videat quam ne secum, laborat invidia et quidem duplici. Vides autem quam miser sit si is cui invidetur et invidet. Intueris illas potentium domos, illa tumultuosa rixa salutantium limina? multum habent contumeliarum ut intres, plus cum

intraveris. Praeteri istos gradus divitum **et magno adgestu suspensa vestibula: non** in praerupto tantum istic stabis sed in lubrico. Huc potius te ad sapientiam derige, tranquillissimasque res eius et simul amplissimas pete. Quaecumque videntur eminere in rebus humanis, quamvis pusilla sint et comparatione humillimorum exstent, per difficiles tamen et arduos tramites adeuntur. Confragosa in fastigium dignitatis via est; at si conscendere hunc verticem libet, cui se fortuna summisit, omnia quidem sub te quae pro excelsissimis habentur aspicias, sed tamen venies ad summa per planum. Vale.

3 Epistle 85

Peperceram tibi et quidquid nodosi adhuc supererat praeterieram, contentus quasi gustum tibi dare eorum quae a nostris dicuntur ut probetur virtus ad explendam beatam vitam sola satis efficax. Iubes me quidquid est interrogationum aut nostrarum aut ad translationem nostram excogitatarum comprehendere: quod si facere voluero, non erit epistula sed liber. Illud totiens **testor, hoc me argumentorum genere non** delectari; pudet in aciem descendere pro dis hominibusque susceptam subula armatum. 'Qui prudens est et temperans est; qui temperans est, et constans; qui constans est inperturbatus **est; qui inperturbatus est sine tristitia est; qui** sine tristitia est beatus est; ergo prudens beatus est, et prudentia ad beatam vitam satis est.' Huic collectioni hoc modo Peripatetici quidam respondent, ut inperturbatum et constantem et sine tristitia sic interpretentur tamquam inperturbatus dicatur qui raro perturbatur et modice, non qui numquam. Item sine tristitia eum dici aiunt qui non est obnoxius tristitiae nec frequens nimiusve in hoc vitio; illud enim humanam naturam negare, alicuius animum immunem esse tristitia; sapientem non vinci maerore, ceterum tangi; et cetera in hunc modum sectae suae respondentia. Non his tollunt adfectus sed temperant. Quantulum autem sapienti damus, si inbecillissimis fortior est et maestissimis laetior et effrenatissimis moderatior et humillimis maior! Quid si miretur velocitatem suam Ladas ad claudos debilesque **respiciens? Illa vel intactae segetis per summa volaret gramina nec cursu teneras laesisset aristas, vel mare per medium fluctu suspensa tumenti ferret iter, celeres nec tingeret aequare plantas.** Haec est pernecitas per se aestimata, non quae tardissimorum conlatione laudatur. Quid si sanum voces leviter febricitantem? non est bona valetudo mediocritas morbi. 'Sic' inquit 'sapiens inperturbatus dicitur quomodo apyrina dicuntur non quibus nulla inest duritia granorum sed quibus minor.' Falsum est. Non enim deminutionem malorum in bono viro intellego sed vacationem; nulla debent esse, non parva; nam si ulla sunt, crescent et interim inpedient. Quomodo oculos maior et perfecta suffusio excaecat, sic modica turbat. Si das aliquos adfectus sapienti, inpar illis erit ratio et velut torrente quodam auferetur, praesertim cum illi non unum adfectum des cum quo conluctetur sed omnis. Plus potest quamvis mediocrium turba quam posset unius magni violentia. Habet pecuniae cupiditatem, sed modicam; habet ambitionem, sed non concitatam; habet iracundiam, sed placabilem; habet inconstantiam, sed minus vagam ac mobilem; habet libidinem, **sed non insanam. Melius cum illo ageretur qui unum vitium integrum haberet quam cum eo qui leviora quidem, sed omnia.** Deinde nihil interest quam magnus sit adfectus: quantuscumque est, parere nescit, consilium non accipit. Quemadmodum rationi nullum animal optemperat, non ferum, non domesticum et mite natura enim illorum est surda suadenti, sic non sequuntur, non audiunt adfectus, quantulicumque sunt. Tigres leonesque numquam feritatem exuunt, aliquando summittunt, et cum minime expectaveris exasperatur torvitas mitigata. Numquam bona fide

vitia mansuescunt. Deinde, si ratio proficit, ne incipient quidem adfectus; si invita ratione coeperint, invita perseverabunt. Facilius est enim initia illorum prohibere quam impetum regere. Falsa est itaque ista mediocritas et inutilis, eodem loco habenda quo si quis diceret modice insaniendum, modiceaegrotandum. Sola virtus habet, non recipiunt animi mala temperamentum; facilius sustuleris illa quam rexeris. Numquid dubium est quin vitia mentis humanae inveterata et dura, quae morbos vocamus, immoderata sint, ut avaritia, ut crudelitas, ut inpotentia impietas? Ergo immoderati sunt et adfectus; ab his enim ad illa transitur. Deinde, si das aliquid iuris tristitiae, timori, cupiditati, ceteris motibus pravis, non erunt in nostra potestate. Quare? quia extra nos sunt quibus iniritantur; itaque crescent prout magnas habuerint minoresve causas quibus concitentur. Maior erit timor, si plus quo exterreatur aut propius aspexerit, acrior cupiditas quo illam amplioris rei spes evocaverit. Si in nostra potestate non est an sint adfectus, ne illud quidem est, **quanti sint: si ipsis permisisti incipere, cum** causis suis crescent **tantique erunt quanti fient. Adice nunc quod ista, quamvis exigua sint, in maius excedunt; numquam pernicio**sa servant modum; quamvis levia initia morborum serpunt et aegra corpora minima interdum mergit accessio. Illud vero cuius dementiae est, credere quarum rerum extra nostrum arbitrium posita principia sunt, earum nostri esse arbitri terminos! **Quomodo ad id finiendum satis valeo ad quod** prohibendum parum valui, cum facilius sit excludere quam admissa conprimere? Quidam ita distinxerunt ut dicerent, 'temperans ac prudens positione quidem mentis et habitu tranquillus est, eventu non est. Nam, quantum ad habitum mentis suae, non perturbatur nec contristatur nec timet, sed multae extrinsecus causae incidunt quae illi perturbationem adferant.' Tale est quod volunt dicere: iracundum quidem illum non esse, irasci tamen aliquando; et timidum quidem non esse, timere tamen aliquando, id est vitio timoris carere, adfectu non carere. Quod si recipitur, usu frequenti timor transibit in vitium, et ira in animum admissa habitum illum ira **carentis animi retexet. Praeterea si** non contemnit venientes extrinsecus causas et aliquid timet, cum fortiter eundum erit **adversus tela, ignes, pro patria, legibus**, libertate, cunctanter exhibit et animo recedente. Non cadit autem in sapientem haec diversitas mentis. Illud praeterea iudico observandum, ne duo quae separatim probanda sunt misceamus; per se enim colligitur unum bonum esse quod honestum, per se rursus ad vitam beatam satis esse virtutem. Si unum bonum est quod honestum, omnes concedunt ad beate vivendum sufficere virtutem; e contrario non remittetur, si beatum sola virtus facit, unum bonum esse quod honestum est. Xenocrates et Speusippus putant beatum vel sola virtute fieri posse, non tamen unum bonum esse quod honestum est. Epicurus quoque iudicat, cum virtutem habeat, beatum **esse, sed ipsam virtutem non satis esse ad** beatam vitam, quia beatum efficiat voluptas quae ex virtute est, non ipsa virtus. Inepta distinctio: idem enim negat umquam virtutem esse sine voluptate. Ita si ei iuncta semper est atque inseparabilis, et sola satis est; habet enim secum voluptatem, sine qua non est etiam cum sola est. Illud autem absurdum est, quod dicitur beatum quidem futurum vel sola virtute, non futurum autem perfecte beatum; quod quemadmodum **fieri possit non reperio. Beata enim vita bonum in se** perfectum habet, inexsuperabile; quod si est, perfecte beata est. Si deorum vita nihil habet maius aut melius, beata autem vita divina est, nihil habet in quod amplius possit attolli. Praeterea, si beata vita nullius est indigens, omnis **beata vita perfecta est eademque est** et beata et beatissima. Numquid dubitas quin beata vita summum bonum sit? **ergo si summum bonum habet, summe beata est.** Quemadmodum summum bonum adiectionem **non recipit quid enim supra summum erit?, ita ne** beata quidem vita, quae sine summo bono non est. Quod si aliquem 'magis' beatum induxeris, in-

duces et 'multo **magis**'; **innumerabilia discrimina summi** boni facies, cum summum bonum intellegam quod supra se gradum non habet. Si est aliquis minus beatus quam alius, sequitur ut hic alterius vitam beatoris magis concupiscat quam suam; beatus autem nihil suae praefert. Utrumlibet ex his incredibile est, aut aliquid beato restare quod esse quam quod **est malit, aut id illum non malle quod illo melius est. Utique enim quo prudentior est, hoc magis se ad id quod est optimum extendet et id omni modo consequi cupiet.** Quomodo autem beatus est qui cupere etiam nunc potest, immo **qui debet? Dicam quid sit ex quo veniat hic error:** nesciunt beatam **vitam unam esse. In optimo illam statu ponit** qualitas sua, non magnitudo; itaque in aequo est longa et brevis, diffusa et angustior, in multa loca multasque partes distributa et in unum coacta. Qui illam numero aestimat et mensura et partibus, id illi quod habet eximium eripit. **Quid autem est in beata vita eximium? quod plena est. Finis, ut puto, edendi** bibendique satietas est. Hic plus edit, ille minus: quid refert? uterque iam satur est. Hic plus bibit, ille minus: quid refert? uterque non sitit. Hic pluribus annis vixit, hic paucioribus: nihil **interest si tam illum multi anni beatum** fecerunt quam hunc pauci. Ille quem tu minus beatum vocas non est beatus: non potest hoc nomen inminui. 'Qui fortis est sine timore est; qui sine timore est sine tristitia est; qui sine tristitia est beatus est.' Nostrorum haec interrogatio est. Adversus hanc sic respondere conantur: falsam nos rem et controversiosam pro confessa vindicare, eum qui fortis est sine timore esse. 'Quid ergo?' inquit 'fortis imminetia mala non timebit? istuc dementis alienatique, non fortis est. **Ille vero**' inquit '**moderatissime timet, sed** in totum extra metum non est.' Qui hoc dicunt rursus in idem revolvuntur, ut illis virtutum loco sint minora vitia; nam qui timet quidem, sed rarius et minus, non caret malitia, sed leviori vexatur. 'At enim dementem puto qui mala imminetia non extimescit.' Verum est quod **dicis, si mala sunt; sed si scit mala illa non esse et unam** tantum turpitudinem malum iudicat, debet secure pericula aspicere et aliis timenda contemnere. Aut si stulti et amentis est mala non timere, quo quis prudentior est, hoc timebit magis. 'Ut vobis' inquit 'videtur, praebebit se periculis fortis.' Minime: non timebit illa sed vitabit; cautio illum decet, timor non decet. 'Quid ergo?' inquit '**mortem, vincula, ignes, alia tela** fortunae non timebit?' Non; scit enim illa non esse mala sed videri; omnia ista humanae vitae formidines putat. Describe captivitatem, verbera, catenas, egestatem et membrorum lacerationes vel per morbum vel per iniuriam et quidquid aliud adtuleris: inter lymphatos metus numerat. Ista timidus timenda sunt. An id existimas malum ad quod aliquando nobis nostra sponte veniendum **est? Quaeris quid sit malum?cedere iis quae mala vocantur et illis libertatem suam dedere, pro qua** cuncta patienda sunt: perit libertas nisi illa contemnimus quae nobis iugum inponunt. Non dubitarent quid conveniret forti viro si scirent quid esset fortitudo. Non est enim inconsulta temeritas nec periculorum amor nec formidabilium adpetitio: scientia est distinguendi quid sit malum et quid non sit. Diligentissima in tutela sui fortitudo **est et eadem patientissima eorum** quibus falsa species malorum est. 'Quid ergo? **si ferrum intentatur cervicibus** viri fortis, si pars subinde alia atque alia suffoditur, si viscera sua in sinu suo vidit, si ex intervallo, quo magis tormenta sentiat, repetitur et per adsiccata vulnera recens demittitur sanguis, non timet? istum tu dices nec dolere?' Iste vero dolet sensum enim hominis nulla exuit virtus, sed non timet: invictus ex alto dolores suos spectat. Quaeris quis tunc animus illi sit? qui aegrum amicum adhortantibus. 'Quod malum est nocet; quod nocet deteriore facit; dolor et paupertas **deteriorem non faciunt; ergo mala non sunt.**' '**Falsum est**' inquit '**quod proponitis; non enim, si quid nocet, etiam deteriore facit.** Tempestas et procella nocet gubernatori, non tamen illum deteriore

facit.’ Quidam e Stoicis ita adversus hoc respondent: deteriolem fieri gubernatorem tempestate ac procella, quia non possit id quod proposuit efficere nec tenere cursum suum; **deteriolem illum in arte sua non fieri, in opere fieri.** Quibus Peripateticus **’ergo’ inquit ’et sapientem deteriolem faciet paupertas, dolor, et quidquid aliud tale fuerit; virtutem enim illi non eripiet, sed opera eius inpediet’.** Hoc recte diceretur nisi dissimilis esset gubernatoris condicio et sapientis. Huic enim propositum est in vita agenda non utique quod temptat efficere, sed omnia recte facere: gubernatori propositum est utique navem in portum perducere. Artes ministrae sunt, praestare debent quod promittunt, sapientia domina rectrixque est; artes serviunt vitae, sapientia imperat. Ego aliter respondendum iudico: nec artem gubernatoris **deteriolem ulla tempestate fieri nec ipsam administrationem artis.** Gubernator tibi non felicitatem promisit sed utilem operam et navis regendae scientiam; haec eo magis apparet quo illi magis aliqua fortuita vis obstitit. Qui hoc potuit **dicere, ’Neptune, numquam hanc navem nisi rectam’,** arti satis fecit: tempestas non opus gubernatoris inpedit sed successum. **’Quid ergo?’ inquit ’non nocet gubernatori ea res quae illum tenere portum vetat, quae conatus eius inritos efficit, quae aut refert illum aut detinet et exarmat?’** Non tamquam gubernatori, sed tamquam naviganti nocet: alioqui gubernator ille non est. Gubernatoris artem adeo non **inpedit ut ostendat; tranquillo enim, ut aiunt,** quilibet gubernator est. Navigio ista obsunt, non rectori eius, qua rector est. Duas personas habet gubernator, alteram communem cum omnibus qui eandem conscenderunt navem: ipse quoque vector est; alteram propriam: gubernator est. Tempestas tamquam vectori nocet, non tamquam gubernatori. Deinde gubernatoris ars alienum bonum est: ad eos quos vehit pertinet, **quomodo medici ad eos quos curat: sapientis commune bonum est: est** et eorum cum quibus vivit et proprium ipsius. Itaque gubernatori fortasse noceatur cuius ministerium aliis promissum tempestate inpeditur: sapienti non nocetur a paupertate, non a dolore, non ab aliis tempestatibus vitae. Non enim prohibentur opera eius omnia, sed tantum ad alios pertinentia: ipse semper in actu est, in effectu tunc maximus cum illi fortuna se opposuit; tunc enim ipsius sapientiae negotium agit, quam diximus et alienum bonum esse et suum. Praeterea ne aliis quidem tunc prodesse prohibetur cum illum aliquae necessitates premunt. Propter paupertatem prohibetur docere quemadmodum tractanda res publica sit, at illud docet, quemadmodum sit tractanda paupertas. Per totam vitam opus eius extenditur. Ita nulla fortuna, nulla **res actus sapientis excludit; id enim ipsum** agit quo alia agere prohibetur. Ad utrosque casus aptatus est: bonorum rector est, malorum victor. Sic, inquam, se exercuit ut virtutem tam in secundis quam in adversis exhiberet nec materiam eius sed ipsam intueretur; itaque nec paupertas illum nec dolor nec quidquid aliud inperitos avertit et praecipites agit prohibet. Tu illum premi putas malis? utitur. Non ex ebore tantum Phidias sciebat facere simulacra; faciebat ex aere. Si marmor illi, si adhuc viliolem materiam obtulisses, fecisset quale ex illa fieri optimum posset. Sic sapiens virtutem, si licebit, in divitiis explicabit, si minus, in paupertate; si poterit, in patria, si minus, in exilio; si poterit, imperator, si minus, miles; si poterit, integer, si minus, debilis. Quamcumque fortunam acceperit, aliquid ex illa memorabile efficiet. Certi sunt domitores ferarum qui saevissima animalia et ad occursum expavescenda hominem pati subigunt nec asperitatem excussisse contenti usque in contubernium mitigant: leonis faucibus magister manum insertat, osculatur tigrim suus custos, elephantum minimus Aethiops iubet subsidere in genua et ambulare per funem. Sic sapiens artifex est domandi mala: dolor, egestas, ignominia, carcer, exilium ubique horrenda, cum ad hunc pervenere, mansueta sunt. Vale.

4 Epistle 86

In ipsa Scipionis Africani villa iacens haec tibi scribo, adoratis manibus eius et ara, quam sepulchrum esse tanti viri suspicor. Animum quidem eius in caelum ex quo erat redisse persuadeo mihi, non quia magnos exercitus duxit hos enim et Cambyses furiosus ac furore feliciter usus habuit, sed ob egregiam moderationem pietatemque, quam magis in illo admirabilem iudico cum reliquit patriam quam cum defendit. Aut Scipio Romae esse debebat aut Roma in libertate. 'Nihil' inquit 'volo derogare legibus, nihil institutis; aequum inter omnes cives ius sit. Utere sine me beneficio meo, **patria. Causa tibi libertatis fui, ero et** argumentum: exeo, si plus quam tibi expedit crevi.' Quidni ego admirer hanc magnitudinem animi, qua in exilium voluntarium secessit et civitatem **exoneravit? Eo perducta res erat ut aut** libertas Scipioni aut Scipio libertati faceret iniuriam. Neutrum fas erat; itaque locum dedit legibus et se Liternum recepit tam suum exilium rei publicae inputaturus quam Hannibalis. Vidi villam extructam lapide quadrato, murum circumdatum silvae, turres quoque in propugnaculum villae utrimque subrectas, cisternam aedificiis ac viridibus subditam quae sufficere in usum vel exercitus posset, balneolum angustum, tenebricosum ex consuetudine antiqua: non videbatur maioribus nostris caldum nisi obscurum. Magna ergo me voluptas subiit contemplantem mores Scipionis ac nostros: in hoc angulo ille 'Carthaginis horror', cui Roma debet quod tantum semel capta est, abluebat corpus laboribus rusticis fessum. Exercebat enim opere se terramque ut mos fuit priscis ipse subigebat. Sub hoc ille tecto tam sordido stetit, hoc illum pavementum tam vile sustinuit: at nunc quis est qui sic lavari sustineat? Pauper sibi videtur ac sordidus nisi parietes magnis et pretiosis orbibus refulserunt, nisi Alexandrina marmora Numidicis crustis **distincta sunt, nisi illis undique operosa et** in picturae modum variata circumlitio praetexitur, nisi vitro absconditur camera, nisi Thasius lapis, quondam rarum in aliquo spectaculum **templo, piscinas nostras circumdedit, in quas** multa sudatione corpora exsaniata demittimus, nisi aquam argentea epitonia fuderunt. Et adhuc plebeias fistulas loquor: quid cum ad balnea libertinorum pervenero? Quantum statuarum, quantum columnarum est nihil sustinentium sed in ornamentum positarum impensae causa! quantum aquarum per gradus cum fragore labentium! Eo deliciarum pervenimus **ut nisi gemmas calcare nolimus. In hoc** balneo Scipionis minimae sunt rimae magis quam fenestrae muro lapideo exsectae, ut sine iniuria munimenti lumen admitterent; at nunc blattaria vocant balnea, si qua non ita aptata sunt ut totius diei solem fenestris amplissimis recipiant, nisi et lavantur simul et colorantur, nisi ex solio agros ac maria prospiciunt. Itaque quae concursum et admirationem habuerant cum dedicarentur, ea in antiquorum numerum reiciuntur cum aliquid novi **luxuria commenta est quo ipsa se obrueret. At** olim et pauca erant balnea nec ullo cultu exornata: cur enim exornaretur res quadrantaria et in usum, non in oblectamentum reperta? Non suffundebatur aqua nec recens semper velut ex calido fonte currebat, nec referre credebant in quam perlucida sordes deponerent. Sed, di boni, quam iuvat illa balinea intrare obscura et gregali tectorio inducta, quae scires Catonem tibi aedilem aut Fabium Maximum aut ex Corneliis aliquem manu sua temperasse! Nam hoc quoque nobilissimi aediles fungebantur officio intrandi ea loca quae populum receptabant exigendique munditias et utilem ac salubrem temperaturam, non hanc quae nuper inventa est similis incendio, adeo quidem ut convictum in aliquo scelere servum vivum lavari oporteat. Nihil mihi videtur iam interesse, ardeat balineum an caleat. Quantae nunc aliqui rusticitatis damnant Scipionem quod non in caldarium suum latis specularibus diem admiserat, quod non in multa luce decoquebatur et expectabat ut in balneo concoqueret! O hominem calami-

tosum! nesciit vivere. Non saccata aqua lavabatur sed saepe turbida et, cum plueret vehementius, paene lutulenta. Nec multum eius intererat an sic lavaretur; veniebat enim ut sudorem illic ablueret, non ut unguentum. Quas nunc quorundam voces futuras credis? 'Non invideo Scipioni: vere in exilio vixit qui sic lavabatur.' Immo, si scias, non cotidie lavabatur; nam, ut aiunt qui priscos mores urbis tradiderunt, brachia et crura cotidie abluebant, quae scilicet sordes opere collegerant, ceterum toti nundinis lavabantur. Hoc loco dicet aliquis: 'liquet mihi inmundissimos fuisse'. Quid putas illos oluisse? militiam, laborem, virum. Postquam munda balnea inventa sunt, spurciores sunt. Descripturus infamem et nimiis notabilem deliciis Horatius Flaccus quid ait? Pastillos Buccillus olet. Dares nunc Buccillum: proinde esset ac si hircum oleret, Gargonii loco esset, quem idem Horatius Buccillo opposuit. Parum est sumere unguentum nisi bis die terque renovatur, ne evanescat in corpore. Quid quod hoc odore tamquam suo gloriantur? Haec si tibi nimium tristitia videbuntur, villae inputabis, in qua didici **ab Aegialo, diligentissimo patre** familiae is enim nunc huius agri possessor est quamvis vetus arbustum posse transferri. Hoc nobis senibus discere necessarium est, quorum nemo non olivetum alteri ponit, quod vidi illud arborum trimum et quadrimum fastidiendi **fructus aut deponere. Te quoque proteget illa** quae **tarda venit seris factura nepotibus umbram**, ut ait Vergilius noster, qui non quid verissime sed quid decentissime diceretur aspexit, nec agricolas docere voluit sed legentes **delectare. Nam, ut alia omnia transeam, hoc quod** mihi hodie necesse fuit deprehendere, adscribam: vere fabis satio est; tunc te quoque, Medica, putres **accipiunt sulci, et milio venit annua cura. An uno tempore ista** ponenda sint et an utriusque verna sit satio, hinc aestimes licet: Iunius mensis est quo **tibi scribo, iam proclivis in Iulium: eodem die vidi** fabam metentes, milium serentes. Ad olivetum revertar, quod vidi duobus modis positum: magnarum arborum truncos circumcisis ramis et ad unum redactis pedem cum rapo suo transtulit, amputatis radicibus, relicto tantum capite ipso ex quo illae pependerant. Hoc fimo tinctum in scrobem demisit, deinde terram non adgessit tantum, sed calcavit et pressit. Negat quicquam esse hac, ut ait, pisatione efficacius. Videlicet frigus excludit et ventum; minus praeterea movetur et ob **hoc nascentes radices prodire patitur ac** solum adprendere, quas necesse est cereas adhuc et precario haerentes levis quoque revellat agitatio. Rapum autem arboris antequam obruat radit; ex omni enim materia quae nudata est, ut ait, radices exeunt novae. Non plures autem super terram eminere debet truncus quam tres aut quattuor pedes; statim enim ab imo vestietur nec magna pars eius quemadmodum in olivetis veteribus arida et retorrída erit. Alter ponendi modus hic fuit: ramos fortes nec corticis duri, quales esse novellarum arborum solent, eodem genere deposuit. Hi paulo tardius surgunt, sed cum tamquam a planta processerint, nihil habent **in se abhorridum aut triste. Illud etiam nunc** vidi, vitem ex arbusto suo annosam transferri; huius capillamenta quoque, si fieri potest, colligenda sunt, deinde liberalius sternenda vitis, ut etiam ex corpore radicescat. Et vidi non tantum mense Februario positas sed etiam Martio exacto; tenent et complexae sunt non suas ulmos. Omnes autem istas arbores quae, ut ita dicam, grandiscapiae sunt, ait aqua adiuvandas cisternina; quae si prodest, habemus pluviam in nostra potestate. Plura te docere non cogito, ne quemadmodum Aegialus me sibi adversarium paravit, sic ego parem te mihi. Vale.

5 Epistle 87

Naufragium antequam navem ascenderem feci: quomodo **acciderit non adicio, ne et hoc putes** inter Stoica paradoxa ponendum, quorum nullum esse falsum nec tam mirabile quam prima facie videtur, cum volueris, adprobabo, immo etiam si nolueris. Interim hoc me iter docuit quam multa haberemus supervacua et quam facile **iudicio possemus deponere quae, si** quando necessitas abstulit, non sentimus ablata. Cum paucissimis servis, quos unum capere vehiculum potuit, **sine ullis rebus nisi quae corpore nostro** continebantur, ego et Maximus meus biduum iam beatissimum agimus. Culcita in terra iacet, ego in culcita; ex duabus paenulis altera stragulum, altera opertorium facta est. De prandio nihil detrahi potuit; paratum fuit non magis hora, nusquam sine caricis, numquam sine pugillaribus; illae, si panem habeo, **pro pulmentario sunt, si non habeo, pro pane**. Cotidie mihi annum novum faciunt, quem ego faustum et felicem reddo bonis cogitationibus et animi magnitudine, qui numquam maior est quam ubi aliena seposuit et fecit sibi pacem nihil timendo, fecit sibi divitias nihil concupiscendo. Vehiculum in quod inpositus sum rusticum est; mulae vivere se ambulando testantur; mulio exalceatus, **non propter aestatem. Vix a me obtineo ut hoc** vehiculum velim videri meum: durat adhuc perversa recti verecundia, et quotiens in aliquem comitatum lautiores incidimus invitus erubesco, quod argumentum est ista quae probo, quae laudo, nondum habere certam sedem et immobilem. Qui sordido vehiculo erubescit pretioso gloriabitur. Parum adhuc profeci: nondum audeo frugalitatem palam ferre; etiamnunc curo opiniones viatorum. Contra totius generis humani opiniones mittenda vox erat: 'insanitis, erratis, stupetis ad supervacua, neminem aestimatis suo. Cum ad patrimonium **ventum est, diligentissimi computatores sic** rationem ponitis singulorum quibus aut pecuniam credituri estis aut beneficia nam haec quoque iam expensa fertis: late possidet, sed multum debet; habet domum formosam, sed alienis nummis paratam; familiam nemo cito speciosiores producet, sed nominibus non respondet; si creditoribus solverit, nihil illi supererit. Idem in reliquis quoque facere debebitis et excutere quantum proprii quisque habeat.' Divitem illum putas quia aurea supellex etiam in via sequitur, quia in omnibus provinciis arat, quia magnus kalendari liber volvitur, quia tantum suburbanis agri possidet quantum invidiose in desertis Apuliae possideret: cum omnia dixeris, pauper est. Quare? **quia debet. 'Quantum?' inquis. Omnia; nisi forte iudicas** interesse utrum aliquis ab homine an a fortuna mutuum sumpserit. Quid ad rem pertinent mulae saginatae unius omnes coloris? quid ista vehicula caelata? **Instratos ostro alipedes pictisque tapetis: aurea pectoribus demissa monilia pendent, tecti auro fulvum mandunt sub dentibus aurum. Ista nec dominum meliorem** possunt facere nec mulam. M. Cato Censorius, quem tam e re publica fuit nasci quam Scipionem alter enim cum hostibus nostris bellum, alter cum moribus gessit, cantherio vehebatur et hippoperis quidem inpositis, ut secum utilia portaret. **O quam cuperem illi nunc occurrere aliquem ex his** trossulis, **in via divitibus, cursores et Numidas et** multum ante se pulveris agentem! Hic sine dubio cultior comitatorque quam M. Cato videretur, hic qui inter illos apparatus delicatos cum maxime dubitat utrum se ad gladium locet an ad cultrum. O quantum erat saeculi decus, imperatorem, triumphalem, censorium, quod super omnia haec est, Catonem, uno caballo esse contentum et ne toto quidem; partem enim sarcinae ab utroque latere dependentes occupabant. Ita non omnibus obesis mannis et asturconibus et tolutariis praeferres unicum illum equum ab ipso Catone defrictum? Video non futurum finem in ista **materia ullum nisi quem ipse mihi fecero. Hic** itaque contiscam, quantum ad ista quae sine dubio talia divinavit

futura qualia nunc sunt qui primus appellavit 'inpedimenta'. Nunc volo paucissimas adhuc interrogationes nostrorum tibi reddere ad virtutem pertinentes, quam satisfacere vitae beatae contendimus. 'Quod bonum est bonos facit nam et in arte musica quod bonum est facit musicum; fortuita bonum non faciunt; ergo non sunt bona.' Adversus hoc sic respondent Peripatetici ut quod primum proponimus falsum esse dicant. 'Ab eo' inquiunt 'quod est bonum non utique fiunt boni. In musica est aliquid bonum tamquam tibia aut chorda aut organum aliquod aptatum ad usus canendi; nihil tamen horum facit musicum.' His respondebimus, 'non intellegitis quomodo posuerimus quod bonum est in musica. Non enim id dicimus quod instruit musicum, sed quod facit: tu ad supellectilem artis, non ad artem venis. Si quid autem in ipsa arte musica bonum est, id utique musicum faciet.' Etiamnunc facere istuc planius volo. Bonum in arte musica duobus modis dicitur, alterum quo effectus musici adiuvatur, alterum quo ars: ad effectum pertinent instrumenta, tibiae et organa et chordae, ad artem ipsam non pertinent. Est enim artifex etiam sine istis: uti forsitan non potest **arte. Hoc non est aeque duplex in homine; idem** enim est bonum et hominis et vitae. 'Quod contemptissimo cuique contingere ac turpissimo potest bonum non est; opes autem et lenoni et lanistae contingunt; ergo non sunt bona.' 'Falsum est' inquiunt 'quod proponitis; nam et in grammaticae et in arte medendi aut gubernandi videmus bona humillimis quibusque contingere.' Sed istae artes non sunt magnitudinem animi professae, non consurgunt in altum nec fortuita fastidiunt: virtus extollit hominem et super cara mortalibus conlocat; **nec ea quae bona nec ea quae mala vocantur** aut cupit nimis aut expavescit. Chelidon, **unus ex Cleopatrae mollibus, atrimonium** grande possedit. Nuper Natalis, tam improbae linguae quam impurae, in cuius ore feminae purgabantur, et multorum heres fuit et multos habuit heredes. Quid ergo? utrum illum pecunia impurum effecit an ipse pecuniam inspurgavit? quae sic in quosdam homines quomodo denarius in cloacam cadit. Virtus **super ista consistit; suo aere censetur;** nihil ex istis quolibet incurrentibus bonum iudicat. Medicina et gubernatio non interdicat sibi ac suis admiratione talium rerum; qui non est vir bonus potest nihilominus medicus esse, potest gubernator, potest grammaticus tam mehercules quam cocus. Cui contingit habere rem non quamlibet, **hunc non quemlibet dixeris; qualia quisque** habet, talis est. Fiscus tanti est quantum habet; immo in accessionem eius venit quod habet. Quis pleno sacco ullum pretium ponit nisi quod pecuniae in eo conditae numerus effecit? Idem evenit magnorum dominis patrimoniorum: accessiones illorum et appendices sunt. Quare ergo sapiens magnus est? quia magnum animum habet. Verum est ergo quod contemptissimo cuique contingit bonum non esse. Itaque indolentiam numquam bonum dicam: habet illam cicada, habet pulex. Ne quietem quidem et molestia vacare bonum dicam: quid est otiosius verme? Quaeris quae res sapientem faciat? quae deum. Des oportet illi **divinum aliquid, caeleste, magnificum: non** in omnes bonum cadit nec quemlibet possessorem patitur. Vide et quid quaeque ferat regio et quid quaeque recuset: **hic segetes, illic veniunt felicius uvae, arborei fetus alibi atque iniussa virescunt gramina. Nonne vides, croceos ut Tmolus odores, India mittit ebur, molles sua tura Sabaei, at Chalybes nudi ferrum?** Ista in regiones discripta sunt, ut necessarium mortalibus esset inter ipsos **commercium, si invicem alius aliquid ab** alio peteret. Summum illud bonum habet et ipsum suam sedem; non nascitur ubi ebur, nec ubi ferrum. Quis sit summi boni locus quaeris? animus. Hic nisi purus ac sanctus est, deum non capit. 'Bonum ex malo non fit; divitiae autem fiunt autem ex avaritia; divitiae ergo non sunt bonum.' 'Non est' inquit 'verum, bonum ex malo non nasci; ex sacrilegio enim et furto pecunia nascitur. Itaque malum quidem est sacrilegium et **furtum, sed ideo quia**

plura mala facit quam bona; dat enim lucrum, sed cum metu, sollicitudine, tormentis et animi et corporis.’ Quisquis hoc dicit, necesse est recipiat sacrilegium, sicut malum sit quia multa mala facit, ita bonum quoque ex aliqua parte esse, quia aliquid boni facit: quo quid fieri portentuosius potest? Quamquam sacrilegium, furtum, adulterium inter bona haberi prorsus persuasimus. Quam multi furto non erubescunt, quam multi adulterio gloriantur! nam sacrilegia minuta puniuntur, magna in triumphis feruntur. Adice nunc quod sacrilegium, si omnino ex aliqua parte bonum est, etiam honestum erit et recte factum vocabitur, nostra enim actio est quod nullius mortalium cogitatio recipit. Ergo bona nasci **ex malo non possunt. Nam si, ut dicitis, ob hoc** unum sacrilegium malum est, quia multum mali adfert, si remiseris illi supplicia, si securitatem spoponderis, ex toto bonum erit. Atqui maximum scelerum supplicium in ipsis est. Erras, inquam, si illa ad carnificem aut carcerem differs: statim puniuntur cum facta sunt, immo dum fiunt. Non nascitur itaque ex malo bonum, non magis quam ficus ex olea: ad **semen nata respondent, bona degenerare** non possunt. Quemadmodum ex turpi honestum non nascitur, ita ne ex malo quidem bonum; nam idem est honestum et bonum. Quidam ex nostris adversus hoc sic respondent: ’putemus pecuniam bonum esse undecumque sumptam; non tamen ideo ex sacrilegio pecunia est, etiam si ex sacrilegio sumitur. Hoc sic intellege. **In eadem urna et aurum est et vipera: si aurum ex urna sustuleris, non** ideo sustuleris quia illic et vipera est; non ideo, **inquam, mihi urna aurum dat quia viperam habet, sed** aurum dat, cum et viperam habeat. Eodem modo ex sacrilegio lucrum fit, non quia turpe et sceleratum est sacrilegium, sed quia et lucrum habet. Quemadmodum in illa urna vipera malum est, non aurum quod cum vipera iacet, sic in sacrilegio malum est scelus, non lucrum.’ A quibus dissentio; dissimillima enim utriusque rei condicio est. Illic aurum possum sine vipera tollere, hic lucrum sine sacrilegio facere non possum; lucrum istud non est adpositum sceleri sed inmixtum. ’Quod dum consequi volumus in multa mala incidimus, id bonum non est; dum divitias autem consequi **volumus, in multa mala incidimus; ergo** divitiae bonum non sunt.’ ’Duas’ inquit ’significationes habet propositio vestra: unam, dum divitias consequi **volumus, in multa nos mala incidere. In multa autem mala incidimus et dum** virtutem consequi volumus: aliquis dum navigat studii causa, naufragium fecit, aliquis captus est. Altera significatio talis est: per quod in mala incidimus bonum non est. Huic propositioni non erit consequens per divitias nos aut per voluptates **in mala incidere; aut si per divitias in multa mala incidimus, non** tantum bonum non sunt divitiae sed malum sunt; vos autem illas dicitis tantum bonum non esse. Praeterea’ inquit ’conceditis divitias habere aliquid usus: inter commoda illas numeratis. Atqui eadem ratione ne commodum quidem erunt; per illas enim multa nobis incommoda eveniunt.’ His quidam hoc respondent: ’erratis, qui incommoda divitis inputatis. Illae neminem laedunt: aut sua nocet cuique stultitia aut aliena nequitia, sic quemadmodum gladius neminem occidit: occidentis telum est. Non ideo divitiae tibi nocent si propter divitias tibi nocetur.’ Posidonius, ut ego existimo, melius, qui ait divitias esse causam **malorum, non quia ipsae faciunt aliquid, sed** quia facturos inritant. Alia est enim causa efficiens, quae protinus necessest noceat, alia praecedens. Hanc praecedentem causam divitiae habent: inflant animos, superbiam pariunt, invidiam contrahunt, et usque eo mentem alienant ut fama pecuniae nos etiam nocitura delectet. Bona autem omnia carere culpa decet; pura sunt, non corrumpunt animos, non sollicitant; extollunt quidem et dilatant, sed sine timore. Quae bona sunt fiduciam faciunt, divitiae audaciam; quae bona sunt magnitudinem animi dant, divitiae insolentiam. Nihil autem aliud est insolentia quam species magnitudinis falsa. ’Isto modo’ inquit ’etiam malum sunt divitiae, non tantum bonum

non sunt.' Essent malum si ipsae nocerent, si, ut dixi, haberent efficientem causam: nunc praecedentem habent et quidem non iritantem tantum animos sed adtrahentem; speciem enim boni offundunt veri similem ac plerisque credibilem. Habet virtus quoque praecedentem causam ad invidiam; multis enim propter sapientiam, multis propter iustitiam invidetur. Sed nec ex se hanc causam habet nec veri similem; contra enim veri similior illa species hominum animis **obicitur a virtute, quae illos in amorem et admirationem** vocet. Posidonius sic interrogandum ait: 'quae neque magnitudinem animo dant nec fiduciam nec securitatem non sunt bona; divitiae autem et bona valetudo et similia his nihil horum faciunt; ergo non sunt bona'. Hanc interrogationem magis etiamnunc hoc modo intendit: 'quae neque magnitudinem animo dant nec fiduciam nec securitatem, contra autem insolentiam, tumorem, arrogantiam creant, mala sunt; a fortuitis autem in haec inpellimur; ergo non sunt bona'. 'Hac' inquit 'ratione ne commoda quidem ista erunt.' Alia est commodorum condicio, alia bonorum: commodum est quod plus usus habet quam molestiae; bonum sincerum esse debet et ab omni parte innoxium. Non est id bonum quod plus prodest, sed quod tantum prodest. Praeterea commodum et ad animalia pertinet et ad imperfectos homines et ad stultos. Itaque potest ei esse incommodum mixtum, sed commodum dicitur a maiore sui parte aestimatum: bonum **ad unum sapientem pertinet; inviolatum** esse oportet. Bonum animum habet: unus tibi nodus, sed Herculeus restat: 'ex malis bonum non fit; ex multis paupertatibus divitiae fiunt; ergo divitiae bonum non sunt'. Hanc interrogationem nostri non agnoscunt, Peripatetici et fingunt illam et solvunt. Ait autem Posidonius hoc sophisma, per omnes dialecticorum scholas iactatum, sic ab Antipatro refelli: 'paupertas non per possessionem dicitur, sed per detractorem' vel, ut antiqui dixerunt, orbationem; Graeci kata steresin dicunt; 'non quod habeat dicit, sed quod non habeat. Itaque ex multis inanibus nihil impleri potest: divitias multae res faciunt, non multae inopiae. Aliter' inquit 'quam debes paupertatem intellegis. Paupertas enim est non quae pauca possidet, sed quae multa non possidet; ita non ab eo dicitur quod habet, sed ab eo quod ei deest.' Facilius quod volo exprimerem, si Latinum **verbum esset quo anuparxia significaretur. Hanc paupertati Antipater adsignat: ego non video quid aliud sit paupertas quam parvi possessio. De isto** videbimus, si quando valde vacabit, quae sit divitiarum, quae paupertatis substantia; sed tunc quoque considerabimus numquid satius sit paupertatem permulcere, divitiis demere supercilium quam litigare de verbis, quasi iam de rebus iudicatum sit. Putemus nos ad contionem vocatos: lex de abolendis divitis fertur. His interrogationibus suasuri aut dissuasuri sumus? his effecturi ut populus Romanus paupertatem, fundamentum et causam imperii sui, requirat ac laudet, divitias autem suas timeat, ut cogitet has se apud victos repperisse, hinc ambitum et largitiones et tumultus in urbem sanctissimam temperatissimam inrupisse, nimis luxuriose ostentari gentium spolia, quod unus populus eripuerit omnibus facilius ab omnibus uni eripi posse? Haec satius est suadere, et expugnare adfectus, non circumscribere. Si possumus, fortius loquamur; si minus, apertius. Vale.

6 Epistle 88

De liberalibus studiis quid sentiam scire desideras: nullum suspicio, nullum in bonis numero quod ad aes exit. Meritoria artificia sunt, hactenus utilia si praeeparant ingenium, non detinent. Tamdiu enim istis inmorandum est quamdiu nihil animus agere maius potest; rudimenta sunt nostra, non opera. Quare liberalia studia dicta sint vides: quia

homine libero digna sunt. Ceterum unum studium vere liberale est quod liberum facit, hoc est sapientiae, sublime, forte, magnanimum: cetera pusilla et puerilia sunt. An tu quicquam in istis esse credis boni quorum professores turpissimos omnium ac flagitiosissimos cernis? Non discere debemus ista, sed didicisse. Quidam illud de liberalibus studiis quaerendum iudicaverunt, an virum bonum facerent: ne promittunt quidem nec huius rei scientiam adfectant. Grammaticae circa curam sermonis versatur et, si latius evagari **vult, circa historias, iam ut longissime fines** suos proferat, circa carmina. Quid horum ad virtutem viam sternit? Syllabarum enarratio et verborum diligentia et fabularum memoria et versuum lex ac modificatio – quid ex his metum demit, cupiditatem eximit, libidinem frenat? Ad geometriam transeamus et ad musicen: nihil apud illas invenies quod vetet timere, vetet cupere. Quae quisquis ignorat, alia frustra scit. utrum doceant isti virtutem an non: si non docent, ne tradunt quidem; si docent, philosophi sunt. Vis scire quam non ad docendam virtutem consederint? aspice quam dissimilia inter se omnium studia sint: atqui similitudo esset idem docentium. Nisi forte tibi Homerum philosophum fuisse persuadent, cum his ipsis quibus colligunt negent; nam modo Stoicum illum faciunt, virtutem solam probantem et voluptates refugientem et ab honesto ne immortalitatis quidem pretio recedentem, modo Epicureum, laudantem statum quietae civitatis et inter convivia cantusque vitam exigentis, modo Peripateticum, tria bonorum genera inducentem, modo Academicum, omnia **incerta dicentem. Apparet nihil horum esse in illo, quia omnia sunt; ista enim inter se** dissident. Demus illis Homerum philosophum fuisse: nempe sapiens factus est antequam carmina ulla cognosceret; ergo illa discamus quae Homerum fecere sapientem. Hoc quidem me quaerere, uter maioraetate fuerit, Homerus an Hesiodus, non magis ad rem pertinet quam scire, cum minor Hecuba fuerit quam Helena, quare tam male tulerit **aetatem. Quid, inquam, annos Patrocli et Achillis** inquirere ad rem existimas pertinere? Quaeris Ulixes ubi erraverit potius quam efficias ne **nos semper erremus? Non vacat audire utrum** inter Italiam et Siciliam iactatus sit **an extra** notum nobis orbem neque enim potuit in tam angusto error esse tam longus: tempestates nos animi cotidie iactant et nequitia in omnia Ulixis mala inpellit. **Non deest forma quae sollicitet oculos, non** hostis; hinc monstra effera et humano cruore gaudentia, hinc insidiosa blandimenta aurium, hinc naufragia et tot varietates malorum. Hoc me doce, quomodo patriam amem, quomodo uxorem, quomodo patrem, quomodo ad haec tam honesta vel naufragus navigem. Quid inquiris an Penelopa inpudica fuerit, an verba saeculo suo dederit? an Ulixem illum esse quem videbat, antequam sciret, suspicata sit? Doce me quid sit pudicitia et quantum in **ea bonum, in corpore an in animo posita sit.** Ad musicum transeo. Doces me quomodo inter se acutae ac graves consonent, quomodo nervorum disparem reddentium sonum fiat concordia: fac potius quomodo animus secum meus consonet nec consilia mea discrepent. Monstras mihi qui sint modi flebiles: monstra potius quomodo inter adversa non emit tam flebilem vocem. Metiri me geometres docet latifundia potius quam doceat quomodo metiar quantum homini satis sit; numerare docet me et avaritiae commodat digitos potius quam doceat nihil ad rem pertinere istas computationes, non esse feliciorum cuius patrimonium tabularios lassat, immo quam supervacua possideat qui infelicissimus futurus est si quantum habeat per se computare cogetur. Quid mihi prodest scire agellum in partes dividere, si nescio cum fratre dividere? Quid prodest colligere subtiliter pedes iugeri et comprehendere etiam si quid decempedam effugit, si tristem me facit vicinus inpotens et aliquid ex meo abradens? Docet quomodo nihil perdam ex finibus meis: at ego discere volo quomodo totos hilaris amittam. 'Paterno agro et avito' inquit 'expellor.' Quid? ante avum tuum quis istum agrum tenuit? cuius, non dico hominis, sed populi fuerit potes

expedire? Non dominus isto, sed colonus intrasti. Cuius colonus es? si bene tecum agitur, heredis. Negant iurisconsulti quicquam usu capi publicum: hoc quod tenes, quod tuum dicis, publicum est et quidem generis humani. O egregiam artem! scis rotunda metiri, in quadratum redigis quamcumque acceperis formam, **intervalla siderum dicis, nihil est quod** in mensuram tuam non cadat: si artifex es, metire hominis animum, dic quam magnus sit, dic quam pusillus sit. **Scis quae recta sit linea: quid tibi prodest**, si quid **in vita rectum sit ignoras? Venio nunc** ad illum qui caelestium notitia gloriatur: **frigida Saturni sese quo stella receptet, quos ignis caeli Cyllenius erret in orbes.** Hoc scire quid proderit? ut sollicitus sim cum Saturnus et Mars ex contrario stabunt aut cum Mercurius vespertinum faciet occasum vidente Saturno, potius quam hoc discam, ubicumque sunt ista, propitia esse nec posse mutari? Agit illa continuus ordo factorum et inevitabilis cursus; per statas vices remeant et effectus rerum omnium aut movent aut notant. Sed sive quidquid evenit faciunt, quid immutabilis rei notitia proficiet? **sive significant, quid refert providere quod** effugere non possis? Scias ista, nescias: fient. **Si vero solem ad rapidum stellasque sequentes ordine respicies, numquam te crastina fallit hora, nec insidiis noctis capiere serenae.** Satis abundeque provisum est ut ab insidiis tutus essem. 'Numquid me crastina non fallit hora? **fallit enim quod nescienti evenit.**' **Ego quid** futurum sit nescio: quid fieri possit scio. Ex hoc nihil deprecabor, totum expecto: si quid remittitur, boni consulo. Fallit me hora si parcit, sed ne sic quidem fallit. Nam quemadmodum scio omnia accidere posse, sic scio et non utique casura; itaque secunda expecto, malis paratus sum. In illo feras me necesse est non per praescriptum euntem; non enim adducor ut in numerum liberalium artium pictores recipiam, non magis quam statuarios aut marmorarios aut ceteros luxuriae ministros. Aequae luctatores et totam oleo ac luto constantem scientiam expello ex his studiis liberalibus; aut et unguentarios recipiam et cocos et ceteros voluptatibus nostris ingenia accommodantes sua. Quid enim, oro te, liberale habent isti ieiuni vomitores, quorum corpora in sagina, animi in macie et veterno sunt? An liberale studium istuc esse iuventuti nostrae credimus, quam maiores nostri rectam exercuerunt hastilia iacere, sudem torquere, equum agitare, arma tractare? Nihil liberos suos docebant quod discendum esset iacentibus. Sed nec hae nec illae docent aluntve virtutem; quid enim prodest equum regere et cursum eius freno temperare, adfectibus effrenatissimis abstrahi? quid prodest multos vincere luctatione vel caestu, ab iracundia vinci? 'Quid ergo? nihil nobis liberalia conferunt studia?' Ad alia multum, ad virtutem nihil; nam et hae viles ex professo artes quae manu constant ad instrumenta vitae plurimum conferunt, tamen ad virtutem non pertinent. 'Quare ergo liberalibus studiis filios erudimus?' Non quia virtutem dare possunt, sed quia animum ad accipiendam virtutem praeparant. Quemadmodum prima illa, ut antiqui vocabant, litteratura, per quam pueris elementa traduntur, non docet liberales artes sed mox percipiendis locum parat, sic liberales artes non perducunt animum ad virtutem sed expediunt. Quattuor ait esse artium Posidonius genera: sunt vulgares et sordidae, sunt ludicrae, sunt pueriles, sunt liberales. Vulgares opificum, quae manu constant et ad instruendam vitam occupatae sunt, in quibus nulla decoris, nulla honesti simulatio est. Ludicrae sunt quae ad voluptatem oculorum atque aurium tendunt; his adnumeres licet machinatores qui pegmata per se surgentia excogitant et tabulata tacite in sublime crescentia et alias ex inopinato varietates, aut dehiscentibus quae cohaerebant aut his quae distabant sua sponte coeuntibus aut his quae eminebant paulatim in se residentibus. His inperitorum feriuntur oculi, omnia subita quia causas non novere mirantium. Pueriles sunt et aliquid habentes liberalibus simile hae artes quas egkuklious Graeci, nostri autem liberales vocant. Solae autem liberales sunt, immo, ut dicam verius,

liberae, quibus curae virtus est. 'Quemadmodum' inquit 'est aliqua pars philosophiae naturalis, est aliqua moralis, est aliqua rationalis, sic et haec quoque liberalium artium turba locum sibi in philosophia vindicat. Cum ventum est ad naturales quaestiones, geometriae testimonio statur; ergo eius quam adiuvat pars est.' Multa adiuvant nos nec ideo partes nostri sunt; immo si partes essent, non adiuvarent. Cibus adiutorium corporis nec tamen pars est. Aliquod nobis praestat geometria ministerium: sic philosophiae necessaria est quomodo ipsi faber, sed nec hic geometriae pars est nec illa philosophiae. Praeterea utraque fines suos habet; sapiens enim causas naturalium et quaerit et novit, quorum numeros mensurasque geometres persequitur et supputat. Qua ratione constant caelestia, quae illis sit vis quaeve natura sapiens scit: cursus et recursus et quasdam observationes per quas descendunt et adlevantur ac speciem interdum stantium praebent, cum caelestibus stare non liceat, colligit mathematicus. Quae causa in speculo imagines exprimat sciet sapiens: illud tibi geometres potest dicere, quantum abesse debeat corpus ab imagine et qualis forma speculi quales imagines reddat. Magnum esse solem philosophus probabit, quantus sit mathematicus, qui usu quodam et exercitatione procedit. Sed ut procedat, inpetranda illi quaedam **principia sunt; non est autem ars sui iuris** cui precarium fundamentum est. Philosophia nil ab alio petit, totum opus a solo excitat: mathematice, ut ita dicam, superficialia est, in alieno aedificat; accipit prima, quorum beneficio ad ulteriora perveniat. Si per se iret ad verum, si totius mundi naturam posset comprehendere, dicerem multum conlaturam mentibus nostris, quae tractatu caelestium crescunt trahuntque aliquid ex alto. Una re consummatur animus, scientia bonorum ac malorum inmutabili; nihil autem ulla ars alia de bonis ac malis quaerit. Singulas lubet circumire virtutes. Fortitudo contemptrix timendorum est; terribilia et sub iugum libertatem nostram mittentia despicit, provocat, frangit: numquid ergo hanc liberalia studia corroborant? Fides sanctissimum humani pectoris bonum est, nulla necessitate ad fallendum cogitur, nullo corrumpitur praemio: 'ure', inquit 'caede, occide: non prodam, sed quo magis secreta quaeret dolor, hoc illa altius condem'. Numquid liberalia studia hos animos facere possunt? Temperantia voluptatibus imperat, alias odit atque abigit, alias dispensat et ad sanum modum redigit nec umquam ad illas propter ipsas venit; scit optimum esse modum cupitorum non quantum velis, sed quantum debeas sumere. Humanitas vetat superbum esse adversus socios, vetat amarum; verbis, rebus, adfectibus comem se facilemque omnibus praestat; nullum alienum malum putat, bonum autem suum ideo maxime quod alicui bono futurum est amat. Numquid liberalia studia hos mores praecipiant? non magis quam simplicitatem, quam modestiam ac moderationem, non magis quam frugalitatem ac parsimoniam, non magis quam clementiam, quae alieno sanguini tamquam suo parcat et scit homini non esse homine prodige utendum. 'Cum dicatis' inquit 'sine liberalibus studiis ad virtutem non perveniri, quemadmodum negatis illa nihil conferre virtuti?' Quia nec sine cibo ad virtutem pervenitur, cibus tamen ad virtutem non pertinet; ligna navi nihil conferunt, quamvis non fiat navis nisi ex lignis: non est, inquam, cur aliquid putes eius adiutorio fieri sine quo non potest fieri. Potest quidem etiam illud dici, sine liberalibus studiis venire ad sapientiam posse; quamvis enim virtus discenda sit, tamen non per haec discitur. Quid est autem quare existimem non futurum sapientem eum qui litteras nescit, cum sapientia non sit in litteris? Res tradit, non verba, et nescio an certior memoria sit quae nullum extra se subsidium habet. Magna et spatiosa res est sapientia; vacuo illi loco opus est; de divinis humanisque discendum est, de praeteritis de futuris, de caducis de aeternis, de tempore. De quo uno vide quam **multa quaerantur: primum an per se sit aliquid; deinde an** aliquid ante tempus sit sine tempore; cum mundo coeperit an etiam ante mundum quia fuerit aliquid, fuerit

et tempus. Innumerabiles quaestiones sunt de animo tantum: unde sit, qualis sit, quando esse incipiat, quamdiu sit, aliunde alio transeat et domicilia mutet in **alias animalium formas aliasque** coniectus, an non amplius quam semel serviat et emissus vagetur in toto; utrum corpus sit an non sit; quid sit facturum cum per nos aliquid facere desierit, quomodo libertate sua usus cum ex hac effugerit cavea; an obliviscatur priorum et illinc nosse se incipiat unde corpori abductus in sublime secessit. Quamcumque partem rerum humanarum divinarumque conprenderis, ingenti copia quaerendorum ac discendorum fatigaberis. Haec tam multa, tam magna ut habere possint liberum hospitium, supervacua ex animo tollenda sunt. Non dabit se in **has angustias virtus; laxum spatium res** magna desiderat. Expellantur omnia, totum pectus illi vacet. 'At enim delectat artium notitia multarum.' Tantum itaque ex illis retineamus quantum necessarium est. An tu existimas reprehendum qui supervacua usibus comparat et pretiosarum rerum pompam in domo explicat, non putas eum qui occupatus est in supervacua litterarum supellectile? Plus scire velle quam sit satis intemperantiae genus est. Quid quod ista liberalium artium consecratio molestos, verbosos, intempestivos, sibi placentes facit et ideo non discentes necessaria quia supervacua didicerunt? Quattuor milia librorum Didymus grammaticus scripsit: miserer si tam multa supervacua legisset. In **his libris de patria Homeri quaeritur, in his** de Aeneae matre vera, in his libidinosior Anacreon an ebriosior vixerit, in his an Sappho publica fuerit, et alia quae erant dediscenda si scires. I nunc et longam esse vitam nega! Sed ad nostros quoque cum perveneris, ostendam multa securibus recidenda. Magno impendio temporum, magna alienarum aurium molestia laudatio haec constat: 'o hominem litteratum!' Simus hoc titulo rusticiore contenti: 'o virum bonum!' Itane est? annales evolvam omnium gentium et quis primus carmina scripserit quaeram? quantum **temporis inter Orphea intersit et Homerum**, cum fastos non habeam, computabo? et Aristarchi notas quibus aliena carmina conpuxit recognoscam, et aetatem in syllabis conteram? Itane in geometriae pulvere haerebo? adeo mihi praeceptum illud salutare excidit: 'tempori parce'? Haec **sciam? et quid ignorem? Apion grammaticus, qui** sub C. Caesare tota circumlocutus est Graecia et in nomen Homeri ab omnibus civitatibus adoptatus, aiebat Homerum utraque materia consummata, et Odyssea et Iliade, principium adiecissee operi suo quo bellum Troianum complexus est. Huius rei argumentum adferebat quod duas litteras in primo versu posuisset ex industria librorum suorum numerum continentes. Talia sciat oportet qui multa vult scire. Non vis cogitare quantum temporis tibi auferat mala valetudo, quantum occupatio publica, quantum occupatio privata, quantum occupatio cotidiana, quantum somnus? Metire aetatem tuam: tam multa non capit. De liberalibus studiis loquor: philosophi quantum habent supervacui, quantum ab usu recedentis! Ipsi quoque ad syllabarum distinctiones et coniunctionum ac praepositionum proprietates descenderunt et invidere grammaticis, invidere geometris; quidquid in illorum artibus supervacuum erat transtulere in suam. Sic effectum est ut diligentius loqui scirent quam vivere. Audi quantum mali faciat nimia subtilitas et quam infesta veritati sit. Protagoras ait de omni re in utramque partem disputari posse **ex aequo et de hac ipsa, an omnis res in utramque** partem disputabilis sit. Nausiphanes ait ex his quae videntur esse nihil magis **esse quam non esse. Parmenides ait ex his** quae videntur nihil esse universo. Zenon Eleates omnia negotia de negotio deiecit: ait nihil esse. Circa eadem fere Pyrrhonei versantur et Megarici et Eretrici et Academici, qui novam induxerunt scientiam, nihil scire. Haec omnia in illum supervacuum studiorum liberalium gregem coice; illi mihi non profuturam scientiam tradunt, hi spem omnis scientiae eripiunt. Satiusest supervacua scire quam nihil. Illi non praeferunt lumen per quod acies derigatur ad verum, hi oculos mihi **effodiunt. Si**

Protagorae credo, nihil in rerum natura est nisi dubium; si Nausiphani, hoc unum certum est, nihil esse certi; si Parmenidi, nihil est praeter unum; si Zenoni, ne unum quidem. Quid ergo nos sumus? quid ista quae nos circumstant, alunt, sustinent? Tota rerum natura umbra est aut inanis aut fallax. Non facile dixerim utris magis irascar, illis qui nos nihil scire voluerunt, an illis qui ne hoc quidem nobis reliquerunt, nihil scire. Vale.